

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра практичної та клінічної психології

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

“Особливості емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку”

“Peculiarities of emotional intelligence of older preschool children”

Виконала: здобувачка денної форми навчання
спеціальності 053 Психологія
Освітня програма Психологія
Дурдук Анна Валеріївна
Керівник канд.психол.наук, доцент Уханова А.І.
Рецензент к.психол.н., доцент кафедри
соціальної роботи Смокова Л.С.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від .05 2024 р.

Завідувач кафедри _____ Псядло Е.М.
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № _____

протокол № __ від _____ 2024 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК _____ Кононенко О.І.
(підпис)

Одеса – 2024

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	7
1.1. Емоційний інтелект як предмет психологічного дослідження	7
1.2. Дослідження проблеми розвитку емоційної сфери старших дошкільників	12
1.3. Емоційний інтелект та його ознаки у дітей старшого дошкільного віку	17
1.4. Розвиток емоційного інтелекту дітей 4-6 (7) років у контексті афективно-вольової сфери особистості	22
1.5. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку як умова формування емоційного інтелекту	28
1.6. Особливості розвитку емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку	31
1.7. Передумови розвитку емоційного інтелекту у старших дошкільників	34
1.8. Можливості використання ігор із розвитку емоційної сфери та емоційного інтелекту дітей дошкільного віку	39
Висновки до розділу	1
44	
РОЗДІЛ II. ЕМПЕРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	48
2.1. Програма емпіричного дослідження	48
2.2. Методи та методики дослідження	48
2.3. Аналіз результатів дослідження	49
Висновки до розділу 2	55
ВИСНОВОК	57

СПИСОК	ВИКОРИСТАНОЇ	ЛІТЕРАТУРИ
60		
ДОДАТОК		66

ВСТУП

В останні роки, які характеризуються кризами та соціальними змінами, швидким ритмом сучасного життя гостро постало питання про розвиток інтелектуально-емоційної сфери у старших дошкільників. Емоційна сфера є генеруючим механізмом розвитку інтелектуальної, емоції допомагають дитині краще пізнавати навколишній світ і правильно реагувати на ті події, які відбуваються навкруги, а в майбутньому визначають подальше життя малечі, її місце в соціумі та успішність. Дітям старшого дошкільного віку досить складно розпізнавати та передавати емоції, бо в них обмежені знання в цій області. Ознайомлювати з емоціями, а згодом і навчати дітей проявляти їх, дорослим потрібно починати з раннього віку, щоб в майбутньому вони могли самі захищатися від впливу негативних емоцій, управляти своїми думками, словами, вчинками та почуттями у більш дорослому віці. Чим молодші діти тим відкритіше вони проявляють свої емоції, їм не підвладні ще знання як володіти своїм емоційним станом за певної ситуації та навіщо це потрібно робити.

Одним із основних завдань особистісно-орієнтованого навчання і виховання як оновленої парадигми освіти є формування у дітей емоційної компетентності, що забезпечує успішність спілкування та соціальної взаємодії. Актуальність зазначеного посилюється суспільними потребами, пов'язаними зі збереженням психічного здоров'я дітей. У цьому контексті принципово значущу роль відіграє емоційний інтелект, розвиток якого сприяє емоційному благополуччю дітей. Натомість ще й досі проблема розвитку емоційного інтелекту особистості є однією з малодосліджених, особливо це стосується дітей.

Оволодіння особистістю загальнолюдськими цінностями, способами оптимальної комунікації з іншими неможливе тільки на рівні усвідомлення,

оскільки цей процес передбачає також і емоційні переживання різного спектру. З огляду на це, на сучасному етапі розвитку педагогічної науки суттєвого значення набуває проблема емоційної культури, емоційного розвитку та інтелекту. Актуальність розробки й вирішення даної проблеми визначається також і тим, що вивчення та аналіз освітянської практики засвідчує наявність суперечностей між інтелектуальним та емоційним розвитком особистості, рівнем знань та емоційним сприйняттям дітей. Нерідко інтелектуальне випереджає емоційне, хоча психологами та педагогами відмічено, що емоційні процеси займають одне з важливих місць у формуванні особистості дитини, а емоційний розвиток є складовою частиною емоційного інтелекту особистості.

У зв'язку з цим все більшої актуальності набуває проблема розвитку емоційного інтелекту (emotional intelligence) особистості, ступінь розвиненості якого, на думку Д. Гоулмана (D. Goleman), напряму впливає на рівень задоволення життям. Відзначимо, що останнім часом емоційний інтелект розглядається як один із найважливіших компонентів емоційної адаптації, особистого добробуту, міжособистісних відносин і загального успіху в різних ситуаціях повсякденного життя.

У науковій спільноті емоційний інтелект тлумачать, як одну з найбільш значущих ознак інтелектуальної сфери особи у епоху глобалізації, що має відношення до індивідуальності. Сутність цього психологічного явища полягає у здатності до розуміння емоцій та почуттів, як власних так і сторонніх осіб, а також вміння контролювати власну емоційну сферу та її складові. У XXI столітті науковці та психологи презентують широкий спектр компонентів емоційного інтелекту, акцентуючи увагу на основних: самоусвідомлення, навички спілкування (міміка та жестикуляція), самоконтроль, емпатія, самомотивація.

Багатьма дослідниками неодноразово підкреслюється, що емоційні порушення дошкільників нерідко стають причиною відхилень у поведінці, призводять до порушення соціальних контактів, впливають на розвиток емоційного інтелекту особистості (Л. Абрамян, Г. Бреслав, М. Лісіна та ін.). Вивчення сучасних наукових

праць дозволяє зазначити, що порівняно недавно в зарубіжному науковому обігу (а згодом і у вітчизняному науковому просторі) з'явився феномен «емоційний інтелект». Питання розвитку емоційного інтелекту розглядали у своїх працях такі науковці, як Р. Бар-Он, Г. Гід, К. Гольдштейн, Д. Гоулмен, Д. Карузо, К. Кеннон, Дж. Мейер, А. Маслоу, Л. Моріс, М. Наумбург, П. Саловей, Е. Оріолі, А. Хілл та ін. Науковці зазначають, що розвиток емоційного інтелекту особистості потрібний для успішної соціалізації й життєдіяльності людини. Досвід перших відносин з однолітками багато в чому визначає особливості самосвідомості дошкільника й емоційного ставлення до інших людей.

Структуру, понятійні аспекти емоційного інтелекту особистості досліджували І. Андрєєва, Р. Бар-Он (R. Bar-On), О. Власова, Г. Гарден (H. Gardner), Д. Гоулман (D. Goleman), Д. Карузо (D. Caruso), Д. Люсін та Дж. Меєр (J Mayer), П. Саловей (P. Salovey) та ін.).

Емоційний інтелект у своїх працях досліджували українські науковці: В. Зарицька, Е. Носенко, Н. Коврига, К. Санько, О. Власова. Е. Носенко та Н. Коврига емоційний інтелект трактують як основний аспект відбиття людиною її психічної реальності. Н. Буркало розглядає емоційний інтелект як інтегральну властивість особистості, яка сприяє її гармонійному розвитку, покращенню міжособистісної взаємодії та відкриває для особистості широкі можливості для самореалізації та розкриття свого потенціалу. Емоційну сферу та культуру молодших школярів і дошкільнят вивчали Л. Венгер, О. Кононко, Л. Груша, Н. Ульянова, Н. Калініна, І. Бех, О. Запорожець тощо.

Особливості емоційного інтелекту дітей дошкільного віку відображено в працях Л. Журавльової, М. Шпак, В. Найчук., М. Журавльова під поняттям «емоційний інтелект» розуміє особливу форму організації індивідуального емоційного досвіду у вигляді наявних емоційних структур, що породжують емоційний простір відображення і емоційні репрезентації, які будуються в межах цього простору.

Окремі аспекти проблеми розвитку феномену у контексті становлення

індивідуальності дошкільників були розглянуті В. Котирло, В. Кузьменко, Т. Піроженко, О. Кононко, О. Кошелевою, С. Ладивір та ін. Питання його динаміки вивчалися у руслі досліджень взаємодії дітей у дитячій спільноті та розвитку у них спілкування: Л. Виготським, Л. Венгером, О. Запорожцем, М.Лісіною та ін. Втім, сьогодні існує нагальна потреба в додатковому уточненні певних наукових положень та прикладних результатів досліджень емоційного інтелекту.

Актуальність проблеми, її недостатня теоретична та експериментальна розробка зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: Особливості емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку.

Об'єкт дослідження: емоційна сфера дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: особливості емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми емоційного інтелекту.
2. Виявити особливості емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку
3. Розкрити чинники та передумови формування емоційного інтелекту у старших дошкільників.
4. Провести емпіричне дослідження особливостей емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку

Методи дослідження.

Робота апробована на 80-й звітній студентській науковій конференції ОНУ імені І.І. Мечникова.

Структура роботи. Робота включає вступ, два розділи, висновки по кожному із розділів, загальний висновок, список використаної літератури, додатки.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

1.1. Емоційний інтелект як предмет психологічного дослідження

Емоційний інтелект став предметом дослідження таких зарубіжних учених як Г. Гарднер (H. Gardner), Д. Гоулман (D. Goleman), Дж. Меєр (J. Mayer), П. Саловей (P. Salovey), які визнавали його фактором успішного особистісного та професійного зростання людини. На думку авторів, «емоційний інтелект» являє собою сукупність когнітивних здібностей щодо ідентифікації емоцій, виявляється у здатності до розуміння та управління емоціями.

У зарубіжній психології можна виділити п'ять етапів розвитку думки про емоційний інтелект:

Період окремого вивчення афективної та інтелектуальної сфери (1900 – 1969 рр.).

Період дослідження взаємовпливу когнітивних та афективних процесів (1970 – 1989 рр.).

Період визначення поняття «емоційний інтелект» та виокремлення як предмету психологічного дослідження (1990 – 1993).

Період розкриття практичного значення дослідження емоційного інтелекту та популяризація феномену (1994 – 1997).

Період активного дослідження структури та концепції емоційного інтелекту (1997 і до сьогодні) .

На початковому етапі дослідження поняття «емоційний інтелект» вживали як синонім поняття інтелект соціальний. Власне, воно й виникло у процесі розробки проблематики соціального інтелекту Х. Гарднером як здатності

вживатися/сходитися з іншими людьми, уміння ставити себе на місце іншого, критично оцінювати почуття, настрої іншої людини, мотивацію її вчинків тощо.

Аналіз етимології термінів соціальний та емоційний інтелект здійснений Д.Стайном, дозволяє трактувати останній як здатність до сприйняття власних почуттів і почуттів інших людей. До його складу вчений відносить:

самосвідомість – вміння бути в контакті з самим собою, знати, що відчуваєш і що ці почуття означають;

управління емоціями – здатність заздалегідь визначити свою реакцію на майбутню подію, вміти знаходити позитивні шляхи для подолання негативних почуттів; сприйнятливність – уважність і підвищена чутливість до емоцій і настроїв інших; позитивні взаємовідносини – це соціальні навички, які дозволяють оминати конфліктні ситуації, підтримувати теплі стосунки з оточуючими, знаходити рівновагу для підтримки спілкування.

П. Саловей, Дж. Мейер і Д. Големан визначають емоційний інтелект (EQ) як спроможність розуміти роль та значення власних емоцій і застосовувати ці знання з метою усвідомлення витоків виникнення проблем та їх вирішення.

За визначенням Дж. Майєр і П. Селовей емоційний інтелект – це здатність людини до сприйняття, вираження та розуміння емоцій, уміння управляти ними. На думку науковців, емоційно інтелектуальна людина характеризується високим ступенем самосвідомості, життєстійкістю, контролює своє життя в достатній мірі, щоб не допускати в своє життя такі емоційні розлади, як депресія та тривожність, здатна відкласти тимчасову винагороду заради досягнення більш бажаної, довготривалої, не піддається імпульсивним діям орієнтуючись на ситуативні успіхи. Зазвичай така людина відрізняється високим рівнем розвитку емпатії, завдяки чому може коректно ідентифікувати емоції оточуючих та адекватно реагувати на них (розрадити в біді, розв'язати конфлікт тощо).

В запропонованій Дж. Мейєром і П. Саловеем моделі здібностей, що є

своєрідним продовженням концепції емоційного інтелекту Х. Гарднера, виокремлено п'ять основних здібностей, властивих людині з розвиненим емоційним інтелектом:

1) розуміння власних емоцій. Ця властивість є головною в емоційному інтелекті, оскільки здатність управляти власними емоціями, контролювати їх прояви починається тоді, коли дитина зрозуміє витоки цих переживань, їх характер і силу. Спроможність усвідомити власні справжні емоції та їхнє походження дає можливість краще впоратись з ними;

2) регулювання емоцій. Можливість керувати своїми переживаннями ґрунтується на їх саморозумінні. Регулювання власних почуттів проявляється у вигляді зусиль, що спрямовані на самозаспокоєння, відновлення рівноваги, зниження внутрішнього суму та переживань. Люди, які не здатні до такого, часто знаходяться у стані дистресу та невдалих спроб розвіяти сум і роздратованість;

3) здатність мотивувати себе до діяльності реалізується у спробах людини скерувати свої емоції на досягнення мети, на нову діяльність. Важливою умовою цієї здібності є самоконтроль, що реалізується як уміння відтермінувати отримання миттєвого задоволення заради досягнення віддаленої більш значущої мети. Ця здатність є важливою передумовою

подальшої успішної діяльності людини;

4) виявлення та усвідомлення емоцій інших людей. Ця здатність реалізується у вигляді розпізнавання емпатії;

5) здатність підтримувати гарні відносини з іншими людьми – цінне суспільне вміння, що виявляється у здатності людини справлятися з емоціями, які виникають у спілкуванні з іншими.[11]

У працях Х. Гарднера, Е. Торндайка та Р. Стернберга ця здатність називається соціальним інтелектом, і є передумовою популярності людини, її лідерських

навичок, ефективності у взаємодії з іншими.

Кожний виділений компонент вміщує в себе когнітивні здібності, спрямовані не тільки на розуміння власної емоційної сфери, але й на розуміння емоцій інших людей.

У змішаній моделі емоційного інтелекту, запропонованій М. Бар-Оном, визначено п'ять його компонентів: самопізнання (усвідомлення власних емоцій, самоповага, самореалізація); навички міжособистісного спілкування (емпатія, взаєморозуміння, соціальна відповідальність); адаптаційні здібності (вміння вирішувати проблеми, оцінювати ситуацію, пристосовуватися до нових умов); управління стресовими ситуаціями (стресостійкість, контроль за імпульсивними спалахами); домінування позитивного настрою (відчуття щастя, оптимізм).

Схожа думка простежується у роботах Д. Люсіна, К. Петридеса (К. Petrides), А. Фернхема (А. Furnham), які зауважують що емоційний інтелект розглядається як здатність до розпізнання, розуміння емоцій і управління ними; маються на увазі як власні емоції суб'єкта, так і емоції інших людей, а також здатність до емпатії (процес емоційного проникнення в стан іншої людини).

М. Шпак визначає емоційний інтелект як інтегративну особистісну властивість, яка зумовлюється динамічною єдністю афекту та інтелекту через взаємодію емоційних, когнітивних, поведінкових та мотиваційних особливостей і спрямована на розуміння власних емоцій та емоційних переживань інших, забезпечує управління емоційним станом, підпорядкування емоцій розуму, сприяє самопізнанню та самореалізації через збагачення емоційного та соціального досвіду.

За визначенням Ю. Бреус емоційний інтелект – складний конструкт ментальних здібностей, пов'язаних із оперуванням емоційною інформацією та формуванням емоційного досвіду людини.

Отже, сутність поняття емоційний інтелект визначаємо як уміння розуміти свої

та чужі емоції, коректно виражати їх та управляти ними, розуміти почуття, переживання оточуючих, що сприятиме ефективній інтеракції, вибудові адекватної системи стосунків.

Аналіз авторських концепцій емоційного інтелекту свідчить про те, що його структурні компоненти співвідносяться з певною групою здібностей – когнітивних, емоційних, особистісних, соціальних. Відтак у структурі емоційного інтелекту можна виділити такі компоненти:

– раціональний (гностичний) – система знань про сутність емоційних явищ, структуру емоційної сфери, функції та особливості прояву емоцій і почуттів; загальнокультурна компетентність; творче мислення, дає можливість розглядати емоційний інтелект як різновид соціальної творчості;

– емоційний – емоційне самопочуття; уміння розуміти власні емоції та почуття, емоційні стани інших людей, адекватно проявляти емпатію, інтерес до іншого; перцептивно-рефлексивні уміння; психоемоційні стани, адекватні

вимогам навчальної, професійної чи іншої діяльності;– конативний – емоційна саморегуляція поведінки, діяльності; уміння

керувати ситуацією міжособистісної взаємодії, володіння конструктивними стратегіями поведінки у ситуації конфлікту тощо;

– комунікативний – гуманістична установка на спілкування, готовність вступати в діалогічні взаємини; знання про стилі спілкування, особливості власного комунікативного стилю; культура мовлення. [27]

У наш час немає єдиного погляду на можливості розвитку емоційного інтелекту. Низка вчених (Дж. Майєр, П. Саловей) вважають, що підвищити рівень емоційного інтелекту неможливо, оскільки це відносно стійка властивість людини. Їхні опоненти, наприклад Д. Гоулман, стверджують, що емоційний інтелект сприяє особистісному зростанню, ефективній професійній діяльності, успішній кар'єрі та що його можна розвивати у будь-якому віці, починаючи з дитинства, та

вдосконалювати у більш зрілому.

Як підсумок вищезазначеного, слід наголосити, що емоційний інтелект можна та необхідно розвивати шляхом впровадження в освітній процес психолого-педагогічних технологій цілеспрямованого формування емоційної компетентності, проведення систематичної просвітницької та корекційно-розвивальної роботи.

1.2. Дослідження проблеми розвитку емоційної сфери старших дошкільників

Емоції – певний ступінь психологічного стану, виражена у формі конкретного переживання по відношенню до людей та навколишнього світу. У Короткому психологічному словнику дано таке визначення емоцій: Емоції людини - конкретні почуття до предметів, відповідальним його найвищим потребам. Емоції виражають оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють чи перешкоджають здійсненню діяльності (наприклад, страх, гнів), до конкретних досягненням у ній (радість, прикрість), до сформованих чи можливих ситуаціям тощо.

Г. А. Вартанян у роботі «Емоції та відхилення» відзначають, що основні зміни в емоційній сфері у дітей на етапі дошкільного дитинства обумовлені встановленням ієрархії мотивів, появою нових інтересів та потреб. Поступово дитиною - дошкільнятком освоюються експресивні форми вираження емоції – інтонація, міміка, пантоміміка. Опанування цими виразними засобами, крім того, допомагає йому глибше усвідомити переживання іншого.

Якщо у сприйнятті, відчуттях, пізнавальних процесах відбиваються різноманітні предмети та явища, їх різні якості та властивості, можливі зв'язки та залежності, то в емоціях та почуттях людина виявляє своє ставлення до змісту пізнаваного. Між людиною та навколишнім світом складаються об'єктивні відносини, що стають предметом почуттів та емоцій. Багатство емоційних переживань допомагає людині глибше розуміти те, що відбувається, більш тонко проникати в переживання інших людей, їх міжособистісні відносини, що сприяє пізнанню людиною самого себе, своїх можливостей, здібностей, достоїнств та недоліків, світу навколишніх його

предметів та явищ. З усіх визначень одне з найкоротших належить К. Ланге: емоції – це душевні рухи. Саме таке розуміння та визначення емоцій є найбільш поширеним і найбільш усталеним у психологічній літературі. За визначенням С. Л. Рубінштейна, емоція – особлива суб'єктивна форма існування та розвитку потреб.

Можна зустріти й інші визначення емоцій, хоч і близькі дощойно даному, але інші функції, що відбивають їх. З погляду В. К. Вілюнаса, основу емоційного явища складає особливе переживання суб'єктом окремих елементів образу, що надає їм цільову характеристику і спонукає суб'єкта до цілеспрямованої діяльності. Іншими словами, емоції вказують: потрібно наближатися, прагнути, досягати або, навпаки, ховатися, відступати, уникати. У своєму формулюванні Емоції & суб'єктивний носій мотивації поведінки- В. К. Вілюнаса підкреслює одну з найважливіших функцій емоцій. У цій своїй функції емоції є найважливішим психологічним механізмом психічної регуляції поведінки, особливо ранніх етапах розвитку. Таким чином, визначення емоційних явищ даються через ті чи інші функції, які, на думку дослідника, виконуються ними. Ці функції різні та їх досить багато (спонукальна, оцінна, зміст утворює, що підкріплює і т.д.) Частково вони повторюються у різних авторів.[15]

Вивчення і аналіз наукових джерел засвідчив, що розуміння сутності поняття «емоційна сфера» ґрунтується на з'ясуванні специфіки його провідних категорій та осмисленні фундаментальних наукових положень про особистість як систему, що розвивається. Проведене теоретичне дослідження показало, що з поняттям емоційна сфера особистості тісно пов'язані такі поняття, як емоційна культура, емоційність особистості, які деякими науковцями розглядаються як синоніми.

Оволодіння особистістю загальнолюдськими цінностями неможливе тільки на рівні усвідомлення. У цьому процесі активну роль відіграють емоції. Тому на сучасному етапі розвитку педагогічної науки і шкільної практики суттєвого значення набуває проблема виховання духовної культури особистості та її важливої частини – емоційної культури. Так, М. Боритко емоційну культуру особистості визначає як процес творчої самореалізації, сукупності духовних й матеріальних

цінностей, специфічного способу людської діяльності, як середовище, в якому зростає особистість.

Формування емоційної культури дитини старшого дошкільного та молодшого шкільного віку відбувається на базі зародження і розвитку у неї рефлексії, емоційного передчуття, становлення внутрішнього плану дій, довільної поведінки і змін в орієнтації на соціальні норми, спричинених включенням у нові соціальні стосунки. Таким чином, особливості емоційного розвитку дитини: вдосконалення вмінь визначати емоційний стан іншої людини, інтелектуалізація переживань і формування елементарної саморегуляції поведінки (І.Бех, Л.Божович, В.Вілюнас, О.Запорожець, О.Кононко, П.Якобсон) вказують на сенситивність даного періоду для виховання і розвитку емоційної сфери.

З опорою на значну кількість досліджень емоційність розглядається як стійка інтегральна властивість особистості, яка характеризує знак, модальність та динаміку її емоцій і почуттів. Структура емоційності у контексті даного дослідження визначається двома характеристиками: якісними (знак та модальність домінуючих емоцій); динамічними (легкість виникнення, сила, інтенсивність, глибина і тривалість емоційного переживання).

Якісні характеристики емоційності представлені емоціями чотирьох модальностей: радості, гніву, страху та журби . Серед основних динамічних параметрів емоційності виділено емоційну збудливість, інтенсивність емоцій, їх тривалість (емоційну лабільність – ригідність), емоційну стійкість. Емоційна збудливість розглядається як виражена готовність людини емоційно реагувати на значущі для неї подразники, інтенсивність емоцій – як глибина емоцій або сила почуттів. Емоційна лабільність характеризується як швидка та достатньо різка зміна емоцій і почуттів, яка проявляється у тому, що людина швидко реагує на зміну ситуацій, обставин і партнерів, вільно «виходить» з одних емоційних станів та «входить» в інші. Емоційна ригідність трактується як своєрідна «в'язкість» емоцій, застрягання особистості на певних емоційних переживаннях. Емоційна стійкість особи визначається за ступенем впливу емоцій на ефективність її

діяльності.[22]

Різні форми переживання почуття – емоції, афекти, настрої, стресові стани та почуття - утворюють емоційну сферу особистості, яка являється одним з регуляторів поведінки людини та пізнання, вираженням складних відносин між людьми. Емоційна сфера - явище складне, багатогранне, що відображає поліфонію як самої особистості, так і її взаємодії з багатством навколишнього світу. Основу емоційної сфери складають безпосередньо емоції, почуття, потреби. Будучи первинними формами «психічного життя» (Л.Божович), емоції виконують ідеаторну (охоронну) функцію, а також слугують містком в переході зовнішніх впливів в особистісний зміст.

В структурі емоційної сфери Л.Божович виділяє сенсорну систему, яка забезпечує взаємодію особистості з оточуючим світом через звуки, зорове сприймання, кінетичні і тактильні відчуття. Саме через сенсорну систему відбувається розвиток і збагачення емоційного досвіду дитини . Емоційний досвід можна визначити як змістову характеристику емоційної сфери особистості, яка включає не лише позитивні і негативні емоції, а й увесь спектр відтінкових станів і почуттів. Функціонування всієї структури емоційної сфери забезпечується рядом внутрішніх емоційних механізмів: Я тут!- емоційний настрой; емоційне реагування; емоційна диференціація; емоційно-рольова ідентифікація; емоційне обособлення.

На основі визначення емоцій і почуттів І.Бех, О.Кононко, В.Семиченко, по-іншому розкрили сутність поняття емоційної сфери особистості. Так, за їх переконанням, емоційна сфера дитини охоплює сукупність емоцій як особливих психічних процесів і станів, пов'язаних з потребами й мотивами, а також почуття як стійкі емоційні ставлення до навколишньої дійсності та відображення емоційної сторони духовного світу особистості, що зростає . Можна також сказати, що ця сфера являє собою сукупність таких психічних процесів, які виражаються у формі її переживання, ставлення до матеріальних і духовних явищ довкілля.

Емоційну сферу також вважають компенсаторною сферою духовного життя особистості, оскільки вона призначена для утримування процесу життєдіяльності в оптимальному режимі й запобігання руйнівним впливам на організм, що перебуває на стадії формування. Індивідуальність людини виявляється не тільки в її фізичній і інтелектуальній своєрідності, але й у її суб'єктивному ставленні до оточуючого світу, яке в самій людині представлене в її емоційних реакціях і станах. Тому можливість адекватно виразити свої емоційні реакції і стани виступає однією з головних умов реалізації дитиною своєї індивідуальності і тим самим – розвитку її творчого потенціалу. [47]

Структура емоційної сфери особистості (за С.Рубінштейном) складається з трьох основних рівнів: рівень безпредметних емоційних явищ (настроїв) - тобто недиференційованих емоційних станів суб'єкта, які не спрямовані до якогось об'єкта; рівень предметних почуттів, що виникають з приводу якогось предмету - ці почуття бувають інтелектуальними (прикладом може бути почуття смішності якогось предмету), моральними, естетичними; рівень світоглядних почуттів, які не прив'язані до якогось предмету, а характеризують загальне відношення людини до життя (прикладом може слугувати почуття гумору, почуття трагічного, комічного).

Серед компонентів емоційної сфери людини С.Рубінштейн виділяє емоційність, емоційний досвід, емоційний тон відчуттів, ситуативні емоції, емоційні стани. Емоційність людини - тобто зміст, якість та динаміка її емоцій та почуттів. Емоційний досвід людини - способи реагування, що закріпилися, ієрархізована система емоцій та почуттів. Емоційний тон відчуттів - безпосередні переживання, що супроводжують окремі життєво важливі впливи та спонукати людину до їх збереження або усунення (інакше - бажання). Ситуативні емоції являються суб'єктивною формою вираження ступеня задоволеності тієї чи іншої потреби, що містить оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності, конкретним досягненням в ній, до можливих ситуацій та перспектив задоволення потреб.[17]

Отже, за результатами аналізу психолого-педагогічних праць науковців визначено такі компоненти емоційної сфери старших дошкільників та молодших школярів: емоційні реакції, які є короткочасними й виявляються в емоційному тоні відчуттів- переживань життєво важливих впливів (бажань) і низці ситуативних емоцій як форм вираження ступенів задоволення потреб (задоволення – незадоволення, симпатії – антипатії, радості – смутку, сорому тощо); емоційні стани, які є тривалішими в часі та обсязі й виявляються як настрій, афект, стрес; емоційне ставлення, яке є довготривалою в часі сформованою якістю особистості, що виявляється в пристрастях як домінуючих стійких почуттях або у стійких почуттях до матеріальних і духовних об'єктів як вищого рівня розвитку емоцій.

Таким чином, враховуючи викладене, під емоційною сферою дітей старшого дошкільного віку ми розуміємо особистісне утворення, що репрезентується осмисленістю емоцій, ареалом переживань, усталеною орієнтацією особистості в процесі індивідуальної життєдіяльності на загальноприйнятні способи їх вираження. У її структурі визначено: когнітивний компонент (сукупність уявлень і знань про базові емоції, їх експресію, соціально прийнятні способи прояву емоцій, їх роль у встановленні гармонійних взаємин); ціннісний компонент (зацікавленість емоційним аспектом життя, зокрема власною та емоційною сферою інших людей, прагнення орієнтуватися у власних проявах емоцій на моральні норми); діяльнісний компонент (вміння використовувати соціально прийнятні та схвалювані способи прояву емоцій).

1.3. Емоційний інтелект та його ознаки у дітей старшого дошкільного віку

У період дошкільного віку емоційна сфера дитини зазнає ще більших змін у плані структурної організації й вдосконалюється у напрямі встановлення більш тісного взаємозв'язку з розумовою. Зокрема прояви емоцій набувають більш опосередкованого характеру у якому виявляються ставлення до тих чи інших предметів і явищ дійсності. Водночас, зростаючий малюк у віці 4-6 років починає

краще їх розпізнавати, усвідомлювати, вчиться ними керувати. Крім того дитина розуміє взаємозв'язок емоцій і мотивів поведінки, диференціює за допомогою них спонуки активності на головні й другорядні. У цьому періоді продовжують розвиватися вищі почуття, завдяки тісному переплетінню різних форм дитячої активності: гри, малювання, ліплення, конструювання, аплікації, ліплення, праці. Відтак, саме у цьому віці дослідники говорять про виникнення емоційного інтелекту дошкільника.

У віці 5-6(7) років досліджуваний феномен ототожнюється зі здатністю ідентифікувати власні емоційні переживання і стани, розуміти означені явища дорослих і однолітків на основі міміки, жестів і поєднується з можливостями керувати власною поведінкою під час взаємодії з людьми, які знаходяться поруч.

Отже, діти 5-6 року життя здатні до сприйняття й розуміння емоційних явищ, як своїх власних, так і сторонніх осіб та відповідно на них реагувати. На основі цієї здатності виникає й інша: можливість здійснювати довільні дії та керувати власною поведінкою й настроєм, що дозволяє конструктивно себе поводити, а також здійснювати сумісну діяльність з ровесниками й дорослими. Ще маємо й третю здатність – здатність проявляти власні емоції під час взаємодії з іншими, враховувати почуття інших та толерантно до них ставитися.

Власне тому низка фахівців практичного спрямування вказує, що емоційну сферу дошкільника у цей період характеризують: негативний чи позитивний фон емоцій та почуттів у певний момент часу (надає відомості щодо емоційного благополуччя малюка); виразність емоційних явищ (здатність до вираження власних емоційних переживань, почуттів, а також розмаїття емоційних явищ дитини, володіння конструктивними засобами їх передачі); емоційна активність, яка виявляється у можливостях швидкої зміни настрою.[21]

У цілому вектор розвитку афективної сфери дитини полягає у вдосконаленні вмінь відчувати насолоду від набуття різного досвіду у всіх видах діяльності. Окремі дослідники схиляються до наступної структури феномену у дітей 5-6 року життя: усвідомлення себе й емпатія, що дозволяє сприймати, розрізняти й виражати емоції на основі міміки, тембру й висоти голосу, жестів і вміння здійснювати

керівництво своїми почуттями; самоаналіз (саморефлексія), що полягає в можливостях віднайти зв'язок між емоціями, судженнями, поведінкою та іншими явищами; саморегуляція, яка передбачає управління емоціями, скеровування їх у потрібному напрямі, адекватно їх вираженні, стимулюванні виникнення в інших осіб необхідних емоційних реакцій; надавати поштовх пізнавальним процесам, зокрема мисленню, у плані вдосконалення розумових дій і діяльності, що сприятиме пошуку правильного вибору, вирішенню проблем, прийняттю необхідного рішення у конкретній ситуації.

О. Кононко зазначає, що емоційні переживання додають до пізнання дошкільників характерне ставлення з боку дітей, яке проявляється у формі емоцій і почуттів. Саме ці явища дозволяють значущим у життєвому плані предметів і явищ набути ціннісного значення для зростаючої дитини, адже вони мають відношення до задоволення потреб, перешкоджаючи або сприяючи цьому процесові. Окрім цього означені явища урізноманітнюють ознаки навколишньої дійсності та в поєднанні з потребами, інтересами малюків набувають форми спонуки до активності, іншими словами є мотивами поведінки. Саме вони, мотиви і є регуляторами поведінки у соціумі в цілому, а також цінностями щодо конкретної особистості. У подальшому житті, на думку авторки, названі феномени стають емоційними якостями особи, які відіграють важливу роль у поведінці, діяльності. Отже, емоційний інтелект має місце у пізнанні, діяльності, поведінці, допомагає надати оцінку явищам, виразити своє ставлення до світу, інших людей, мотивувати та регулювати активність.

Також дослідниця відмічає, що на етапі старшого дошкільного віку емоції та почуття набувають ознак соціальної прийнятності, іншими словами діти усвідомлюють соціально схвалені способи прояву емоційних переживань, дізнаються про свої можливості у цьому сенсі, порівнюють зі своїми цілями, стають більш емоційно врівноваженими особами.

Г. Люблінська відмічала, що у малюків у цьому періоді відбуваються суттєві зрушення у емоційній сфері. Зокрема емоційні переживання більшою мірою стають опосередкованими завдяки набутим досвідом життя у суспільстві, здобутими

знаннями про світ і життя у ньому, усвідомленими нормами соціуму, прийнятими серед людей моральними оцінками й власним досвідом поводження відповідно до існуючих етичних норм. Також дослідниця наголошує на появі вибіркового ставлення у старших дошкільників до предметів і людей, що стає можливим зростання диференціації емоційних реакцій, а також збільшенню глибини почуттів. Дитина 5-6 років вже має змогу відрізнити, що подобається, а що ні. Відтак, у цьому віці стають можливими оцінки поведінки та вчинки дорослих людей, однолітків з позицій прийнятих у суспільстві норм моралі та цінностей, а також власних знань.

Г. Кошелєва відмічає важливу функцію емоційних реакцій і переживань – формування мотивів і цінностей. У контексті свідомості це своєрідні орієнтири, які дозволяють встановити значущість того чи іншого предмета, явища для особи, усвідомити й прийняти для себе певну спрямованість поведінки. Для окремо взятої особистості цінностями можуть захоплення, схильності до певної діяльності, особливе ставлення до дорослих, ровесників. Крім того, об'єктом ціннісного ставлення для дитини 5-6 років можуть бути культура, конкретні люди, образи, думки, переконання, дії. На думку авторки, важливими є специфічні людські емоційні переживання, які властиві дошкільнику, який за своєю сутністю належить до соціальних істот. Саме тому емоційна чутливість і емпатія щодо іншої особи найбільше цінуються суспільством. Відтак, науковець відмічає важливість співпереживання, співчуття до інших, вказує на її важливість і необхідність виховання у дітей у дошкільному дитинстві, оскільки ці утворення мають відношення до рис особистості (культурної і вихованої у соціальному плані). [33]

Одна зі складових досліджуваного нами феномену формується у 5-6-річних малюків. Відтак, емоції відображають і особистісний і соціальний напрями розвитку, окрім інтелектуального. Емоційний інтелект, як видно з його трактування низкою дослідників, є інтегральною властивістю особи, що дозволяє поєднати різні вектори розвитку в єдине ціле: розумовий, афективний, соціальний. У соціальному плані феномен визначає основи ціннісного ставлення до власної особистості – повага до власної особи або вміння себе любити. Це надзвичайно важлива ознака, яка виникає у 5-6 років. Малюк, у якого сформована означена властивість, довіряє

собі, усвідомлює власний потенціал, отриманий від батьків, представляє себе іншим у соціальному середовищі, відстоює власні права, розуміє обов'язки, виявляє активність для досягнення власного благополуччя .

Дошкільник з притаманним йому особі свідомим ставленням до життя характеризується оптимістичним поглядом на власні можливості, сформованою Я-концепцією, власною гідністю, у повною мірою здатен проявити власні почуття, відрізняється позитивним Я-образом, а також усвідомлює власну цінність для людей, які знаходяться поруч. Як бачимо, наявність емпатії у дитини, розуміння емоційних станів та переживань інших людей має неодмінно поєднуватися з позитивним ставленням до власної особи, підґрунтям якого є позитивне уявлення про себе. Я-образ відображає прагнення зростаючої особистості дізнатися про власну персону з різних сторін, щоб бути впевненим у собі, у власних можливостях, повною мірою використовувати власний потенціал. Я-образ дитини формується у спілкуванні рівними собі особами й дорослими, а також у різних видах діяльності. Власне це утворення, як компонент емоційного інтелекту, сприяє у малюка: виникненню узгодженості в особистісному плані, прийняттю власних чеснот й потенціалів, позитивного ставлення до них, а також визначає стійкість поведіння у соціумі. Відтак, роль інтегративного компоненту відіграє Я-концепція. Саме це внутрішнє утворення запускає в дію самоаналіз, прогнозування дій, ідентифікацію емоційних переживань, розуміння емоційних явищ у інших, надає впевненості у власних діях і вчинках.

Отже, емоційний інтелект у дитини 5-6 років підкреслює її компетентність у плані розрізнення емоційних реакцій, як власних так і решти людей, позитивне ставлення до самого себе, усвідомлення власних можливостей, прогнозування подальших дій, поведінки під час спілкування і спільної діяльності, чутливість (емпатія) до близьких і рідних осіб, однолітків. Власне на цих ознаках емоційно-почуттєвої сфери старшого дошкільника й наголошується у БКДО.

Так, компетентність малюка виявляється у вміннях: розрізнити емоційні прояви та усвідомити причинно-наслідкові зв'язки між подіями й емоційними реакціями, що виникли у відповідь; адекватно проявляти власні почуття через жести, міміку,

вербальні висловлювання; конструктивно й врівноважено у емоційному плані поводить ся у певних життєвих обставинах, прогнозує наслідки емоцій і почуттів на подальший хід подій; знає відмінності у моральних, інтелектуальних та естетичних почуттях; здатен проявити доброзичливе, приязне й щире ставлення до інших, а також виявляє співчуття, співпереживання, безкорисливу любов до інших осіб.[32]

Емоційний інтелект дошкільника підкреслює компетентність малюка під час взаємодії з іншими у плані встановлення доброзичливих взаємин та конструктивного ставлення до партнерів по спілкуванню й діяльності, емоційної врівноваженості. Це інтегральна властивість особи, що дозволяє поєднати в єдине ціле розумовий, афективний і соціальний різні вектори розвитку. Компонентний склад феномену у дітей 5-6 року життя має такий зміст: усвідомлення себе й емпатія, що дозволяє сприймати, розрізняти й виражати емоції на основі міміки, тембру й висоти голосу, жестів і вміння здійснювати керівництво своїми почуттями; самоаналіз (саморефлексія), що полягає можливостях віднайти зв'язок між емоціями, судженнями, поведінкою та іншими явищами; саморегуляція, яка передбачає управління емоціями, скеровування їх у потрібному напрямі, адекватно їх вираженні, стимулюванні виникнення в інших осіб необхідних емоційних реакцій; спонукання пізнавальних процесів, правильний вибір, вирішення проблем, прийняття рішення.

1.4. Розвиток емоційного інтелекту дітей 4-6 (7) років у контексті афективно-вольової сфери особистості

Як зазначають провідні фахівці, емоційний інтелект має трьохвимірну структуру, складається з когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Особливу роль у формуванні досліджуваного феномену відіграє емоційно-вольовий компонент, оскільки ситуація диференціація емоційних станів, емоцій і почуттів, прийняття рішення, просування до мети та її успішне досягнення пов'язані з довільною, вольовою поведінкою. Остання упродовж дошкільного дитинства суттєво змінюється за своїм характером, що позначається на вдосконаленні емоційного інтелекту дитини. Схарактеризуємо динаміку змін, що відбувається в означеній сфері особи протягом перших семи років життя.

Важливий внесок у розробку проблеми становлення особистості в ранньому онтогенезі зробили такі провідні психологи, як О. Запорожець, Л. Венгер, Д. Ельконін, М. Лісіна, Г. Люблінська, В. Мухіна, А. Петровський, А. Силвестру та інші. Питанню розвитку афективних ознак особистості, а також у цьому ключі довільної поведінки дітей дошкільного віку присвятили свої дослідження О. Кононко, В. Котирло, С. Кулачківська, Я. Неверович, О. Смирнова, Є. Суботський, І. Хювеш та інші; аналіз зв'язку емоційного інтелекту з розвитком афективно-вольової сфери особистості на найбільш ранніх етапах онтогенезу дослідили В. Котирло, С. Кулачківська.[23]

Незважаючи на істотне зростання уваги до проблеми розвитку вольової поведінки як складової емоційного інтелекту дитини дошкільного віку до сьогодні зберігається певний розрив між розробкою теоретико-методологічних засад проблеми, їх експериментальною реалізацією та технологічним забезпеченням. Спостерігається дефіцит сучасних вітчизняних досліджень означеного напрямку. Внаслідок цього лишаються нечітко визначеними зміст і структура поняття «вольова поведінка дитини як компонента емоційного інтелекту» та педагогічні умови і методи оптимізації процесу її формування в дошкільному закладі.

Як зазначає С.Рубінштейн, перший вольовий акт – це перша спрямована на певний об'єкт осмислена дія, завдяки якій розв'язується певна задача. Проте від цього примітивного акту розвиток волі проходить тривалий шлях, на кожному відрізку якого вона відрізняється своїми особливостями. Певний внесок у розвиток довільної регуляції поведінки, без якої неможливе формування емоційного інтелекту як визначальної ознаки особистості, вносить період раннього дитинства. Упродовж другого-третього років життя, за даними В. Котирло, з'являється прагнення дитини до мети, стійке збереження цілі всупереч чинникам, що її відволікають, зусилля у подоланні перешкод на шляху. Як зазначає фахівець, перші прояви вольових дій виникають у дитини вказаного віку разом з появою певної спрямованості бажань, а звідси і стійкості мети. Потім з'являється здатність затримати або відстрочити задоволення свого бажання. Згідно даних науковця, з двох років у дитини спостерігаються початкові вольові прояви, які закладають

фундамент для подальшого вдосконалення вкрай важливих для формування емоційного інтелекту емоційно-вольових рис характеру.

Втім саме на етапі дошкільного етапу розвитку особистості, зазначають О. Запорожець, В. Котирло, Я. Неверович, у першу чергу старшого дошкільного віку, виникає свідомо цілеспрямована поведінка, пов'язана із здатністю дитини долати труднощі, розрізняти емоції. Вказані фахівці кваліфікують їх як свідому цілеспрямованість, керовану моральними мотивами, як моральну саморегуляцію поведінки. Вони зазначають, що вольова поведінка – це саморегуляція, тому важливо досліджувати можливості дітей ставити перед собою певні цілі і домагатися їх реалізації у складних умовах. Важливим аспектом до сьогодні залишається вивчення волі як моральної саморегуляції, як властивості афективної сфери, основною характеристикою якої є підкорення особистих мотивів соціально значущим. У контексті проблеми формування у дошкільників емоційного інтелекту як важливої ознаки особи, заслуговує на увагу питання перетворення довільних дій на вольові.

Як наголошує В. Котирло, емоційна саморегуляція й регуляція поведінки і діяльності будується на основі довільних дій і є вищою, якісно новою формою регуляції. Визнаючи вирішальну роль моральної мотивації у вольовій поведінці, необхідній для свідомого прийняття дошкільником рішення та успішного досягнення ним мети, вважаємо за необхідне відмітити, що важливим для формування емоційного інтелекту залишається аспект, пов'язаний з вибором ним адекватних способів здійснення вольової поведінки, особливо коли з'являються перешкоди.

Науковці вказують: переборення труднощів, щоб досягти поставленої цілі, підкреслює у емоційних дій справді вольового характеру. Відповідно до цього під емоційно-вольовим актом будемо розуміти цілеспрямовану усвідомлену дію дошкільника, засновану на мобілізації зусиль, емоційної саморегуляції необхідних для долання труднощів та перешкод на шляху до мети. Продуктивною для дослідження, спрямованого на формування у дітей 5-7 років емоційного інтелекту, є теза Б. Ананьєва, згідно з якою одним з генетично важливих механізмів розвитку

вольової поведінки варто вважати долання дитиною небажання відмовитись від реального задоволення заради задоволення уявного, що повною мірою належить до царини емоцій та почуттів особи.[11]

Важливе положення таких відомих фахівців, як Г. Гуревич, Д. Ельконін, О. Леонт'єв, З. Мануйленко, В. Матюшина та ін., згідно з яким саме дошкільний вік є періодом, коли відбувається формування перших супідрядностей в діяльності дитини. Як зазначають автори, після трирічного віку вдосконалюється уміння свідомо підкоряти одну дію іншій, супідрядність мотивів, стримування емоцій. Це положення набуває особливої значущості у світлі нашого дослідження феномену емоційного інтелекту в умовах певної мотивації.

Отже, у дослідженні під поняттям «розвинена воля» розумієм те, як зростаюча особистість сама регулює діяльність в утруднених умовах, долає нижчі спонуки заради вищих, стримує негативні емоції, тобто виконує поведінку вищої цінності. З огляду на те, що свідоме прийняття мети – одна з важливих характеристик ознак емоційного інтелекту дошкільника, у своєму дослідженні ми керуватимемось тим, що вона має бути зрозумілою дитині, привабливою для неї та соціально значущою.

У зв'язку з цим важливе вивчення впливу мотивації на процес та результативність діяльності в утрудненій ситуації. Саме у таких умовах випробовується здатність дошкільника поводитися адекватно, емоційно виважено. Ми вважаємо важливим фіксацію: особливостей поведінки дошкільника на усіх етапах утрудненої за змістом діяльності – орієнтовному, виконавському та результуючому. Тому нас буде цікавити, як протікає початок діяльності – дитина зразу і впевнено розпочинає виконання або діє повільно й нерішуче; з якою емоційної зосередженості та старанності виконує завдання; наскільки адекватно оцінює своє досягнення й емоційно на них реагує.

Орієнтуючись на дані досліджень Ю. Афонькіної, В. Мухіної, Г. Урунтаєвої, у дослідженні висхідною точкою є розуміння, що основний шлях розвитку волі як складової функціонування емоційного інтелекту передбачає формування вольових дій у таких трьох напрямках: розвиток цілеспрямованості дій; встановлення

відносин мети дії до мотиву; зростання регулюючої ролі мовлення у впевненому виконанні дій.

У контексті схарактеризованих вище теоретичних положень, у процесі дослідження набуватимуть ваги такі аспекти, як здатність дошкільників стримувати негативні емоції стани; свідомо підкоряти свою поведінку віддаленим соціальним мотивам; їхня спроможність здійснювати вибір між декількома наданими їм можливостями; уміння дітей 5-7 років самостійно контролювати та регулювати свою поведінку, мобілізуватися на додання труднощів, адекватно й упевнено оцінювати результати своєї діяльності, емоційно реагувати на них.

З огляду на специфіку дослідження, заслуговує на увагу доробок П. Гальперіна, Л. Обухової, М. Осоріної, І. Слободчикова, Д. Фельдштейна. Згідно узагальнень даних фахівців, важливими для формування емоційного інтелекту є такі особистісні надбання дошкільного дитинства, як виникнення першого схематичного абрису цілісного дитячого світогляду, первинних етичних інстанцій, супідрядності мотивів, вольової поведінки та особистої свідомості.

Згідно з дослідженнями А. Меренкова та М. Мішечкіної, у процесі прояву саморегуляції емоційних проявів як важливої ознаки особистості народжується почуття гордості: дитина позитивно відгукується й емоційно переживає своїм досягненням, власній спроможності, схваленню дорослих. Досліджуючи гордість як важливе для формування впевненості у собі переживання дошкільника, А. Меренков вводить в обіг поняття «занижена» і «завищена» гордість та «соціальний страх», а важливим аспектом їх протидії на перший план виступає емоційний інтелект особи. На думку автора, критика дорослим тривожності дитини, негативні оцінки поведінки, осуд вчинків, насмішки продукують почуття невпевненості, гальмують процес розвитку у дошкільному віці впевненої поведінки, як важливої ознаки емоційного інтелекту. Вказаний фахівець наголошує на важливості становлення у дошкільному віці адекватної гордості як радісного переживання у афективній сфері, відповідності самостійних дій вимогам авторитетного дорослого. Позитивні оцінки закріплюють це почуття, сприяють формуванню у дитини терпіння, певної сміливості й рішучості, здатності впоратися із труднощами й

сприяють становленню емоційного інтелекту в цілому у дітей 5-7 років.[23]

Як зазначає А. Меренков, така вольова якість, як мужність, що лише починає зароджуватися на етапі дошкільного дитинства, породжує емоційну витримку, збалансованість поведінки. Почуття впевненості на емоційному рівні проявляється у здатності дитини передчувати, що способи дій є правильними і забезпечать позитивний результат. Стриману, емоційно виважену дитину не дратує невдача, вона сміливо змінює стратегію поведінки, відмовляється від невдалих дій, знаходить ефективні способи розв'язання проблеми. Дошкільник з адекватною гордістю відчуває свою внутрішню силу, довіряє своїм можливостям, діє впевнено.

Л. Башлакова та О. Смирнова підкреслюють, що для становлення особистості взагалі, формування емоційного інтелекту як її важливої ознаки зокрема, велику значущість має прагнення дитини дошкільного віку завоювати довіру дорослих та однолітків. Згідно даних їхніх досліджень п'яти - шестирічну дитину починає турбувати її репутація, статус у групі однолітків, оцінка значущих інших. Набутий авторитет стримана, емоційно врівноважена дитина намагається відстояти усілякими способами, оскільки він є запорукою її психологічного комфорту, почуття рівноваги. Для формування у дитини старшого дошкільного віку емоційного інтелекту як важливої властивості особистості важливе позитивне ставлення до себе.

Як зазначають науковці, напередодні вступу до школи відбувається зміна «образу себе» - він стає складнішим, містить уявлення не лише про своє «реальне», а й «ідеальне» Я. Це стимулює процес особистісного зростання дитини, створює сприятливі умови для формування врівноваженості у собі, збалансованого емоційного стану, збагачує досвідом усвідомлення своєї недосконалості. У період 5-7 років, актуалізується намагання особи отримати схвальну оцінку власних особистісних властивостей і здобутків.

Окремі відмічають, що саме тут з'являється бажання всіма можливим шляхами показати власну гідність, стати емоційно досконалою, нагадати про свої праваоточуючим, домагатися справедливої оцінки своїх вчинків, якостей, результатів діяльності. Вказаний фахівець зазначає, що це є свідченням розвитку її

самосвідомості – здатності більш-менш об'єктивно оцінювати себе, ціннісно ставитися до себе та регулювати свою поведінку та контролювати власні емоції. С. Тищенко привертає особливу увагу до важливості формування у старшому дошкільному віці елементарної системи цінностей, зокрема почуттів самоцінності, самоповаги, власної гідності, що є ознаками емоційності дитини .

У якості відправних у дослідженні, присвяченому формуванню у дітей старшого дошкільного віку впевненості у собі, слугували дані досліджень О. Кононко та Є. Суботського стосовно того, що базовою якістю особистості, яка уможлиблює саморегуляцію на рівні емоційної поведінки, є самостійність – здатність діяти власними силами, звертатися за допомогою лише у разі об'єктивної необхідності, докладати вольових зусиль для додання труднощів на шляху до мети, домагатися успішних результатів, об'єктивно їх оцінювати й позитивно на них емоційно відгукуватися.

Узагальнюючи особливості розвитку особистості на етапі дошкільного дитинства, провідні фахівці вказують на домінуючу роль у цьому процесі таких основних ліній: становлення емоційної врівноваженості, формування довільної поведінки, оволодіння засобами та еталонами пізнавальної діяльності та перехід від егоцентризму до децентрації. Вказані теоретичні узагальнення слугуватимуть базовими під час проведення нами експериментальної роботи діагностичного та формувального характеру.

Таким чином, розвиток емоційного інтелекту дитини 5-7 років відбувається у контексті становлення афективної сфери. Основними його складовими у цьому періоді є емоційний і вольовий компоненти. Емоційний забезпечує стримування негативних станів, саморегуляцію, збалансованість власної особи, розрізнення емоційної налаштованості дорослих і однолітків стосовно дій і поведінки. Сполучною ланкою між цими компонентами є прийняття рішення щодо певних дій, яке з одного боку є властивістю волі, а з іншого, у великій мірі залежить від самопочуття, відсутності тривожності. Довільна, вольова поведінка є важливим показником розвитку емоційного інтелекту, яка залежить від усвідомлення себе і свої особистісних властивостей, емоційно-ціннісного ставлення до себе. Відтак,

основними складовими емоційного інтелекту, які розвиваються у дошкільному дитинстві є розуміння власних емоцій та почуттів, контроль за їх перебігом, прийняття рішення та вольова поведінка.

1.5.Емоційний розвиток дітей дошкільного віку як умова формування емоційного інтелекту

Психологічні дослідження доводять, що найбільш точні показники майбутнього успіху людини – це не тільки когнітивні фактори навчання, а й соціальний та емоційний інструментарій, який використовується під час здобуття знань, починаючи з дошкільної освіти й завершуючи старшими класами . Для дитини розпізнавання і передання емоцій – достатньо складний процес, що потребує від неї певних знань, певного рівня розвитку. Коли людина передає емоції, вона не тільки робить певний вираз обличчя, але й набуває певної пози, використовує жести, що відповідають тому чи іншому емоційному стану. Дошкільники здебільшого мають недостатні уявлення про внутрішній емоційний стан людини та його прояви.

У молодшому і середньому дошкільному віці дитина все частіше ділиться собою і партнером, своїм досвідом і почуттями до оточення. У процесі спілкування з дорослими та однолітками починає передбачати наслідків нових ситуацій та емоційної оцінки та інших людей. Емоційний інтелект дитини дошкільного віку розглядаємо як здатність усвідомлювати, розуміти свої почуття та виражати емоції; вміння проявляти їх за допомогою різних вербальних і невербальних засобів, уміння стримувати емоції та керувати ними, а також проявляти елементарні навички емпатії. Особливостями зовнішнього прояву емоцій є міміка обличчя, тембр голосу, інтонація, рухи тіла. За допомогою виразних дій дитину необхідно вчити розуміти власну почуттєву сферу та емоційні настрої людей навколо.

Беручи до уваги дослідження М. Шпак, розглядаємо емоційний розвиток дитини як динамічний процес, що характеризується трансформацією емоцій дітей дошкільного віку у взаємодії зі світом людей та предметів. Учена наголошує на необхідності врахування значних відмінностей у розвитку емоційної сфери дитини на різних вікових етапах. Дослідження останніх років свідчать про негативні

тенденції у розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку, частим явищем стала емоційна несприйнятливність дітей до інших людей, депресивність, агресія, емоційне напруження. Уміння розуміти власні емоції та розвивати навички керування ними є основою емоційного інтелекту .

Науковцем Д. Гоулманом запропоновано структуру емоційного інтелекту, що охоплює компоненти, які описують основні сфери емоційно-розумових здібностей людини: ідентифікацію і назву емоційних станів, розуміння взаємозв'язків між емоціями, мисленням і дією (самосвідомість); управління емоційними станами, контроль емоцій і заміну небажаних емоційних станів адекватними; здатність входити в емоційні стани, що сприяють досягненню успіху (самоконтроль); здатність читати емоції інших людей, бути чутливим до них і управляти емоціями інших(емпатія); здатність вступати у задовільні міжособистісні відносини з іншими людьми і підтримувати їх .

На п'ятому році життя дітям характерна здатність опосередкованості емоцій, вони стають більш узагальненими, усвідомленими, зважаючи на що, відповідно, з'являється самоконтроль. Дитина виявляє здатність стримувати небажані емоції, скеровувати їх відповідно до вимог дорослих та до засвоєних норм поведінки. Дитина орієнтується на «добре» і «погано», «можна» і «не можна», все частіше «хочу» поступається «треба». Стримування дитиною емоцій набуває характеру їх інтеріоризації.

Самоконтроль дітей дошкільного віку – це здатність керувати емоціями, правильно використовувати їх у відповідних ситуаціях, викликати в когось потрібні емоції. Дитина засвоює навички вираження емоцій у єдності вербальних та невербальних засобів. Спочатку в спілкуванні переважають невербальні засоби вираження емоцій (міміка, виразні рухи), а до кінця дошкільного віку дитина вміє позначити свій емоційний стан у мовленні. Із метою розвитку емоційної сфери необхідно формувати в дитини необхідні навички керування своїми почуттями і емоціями (гнів, занепокоєння, страх, провина, сором, співчуття, жалість, емпатія, гордість, любов та інші); навчити дитину розуміти свої емоційні стани і причини, що їх породжують[17] .

Емоційний інтелект – це здатність людини до усвідомлення, прийняття та регуляції як власних емоційних станів та почуттів, так й інших людей. Діти з розвиненим емоційним інтелектом легко будують соціальні відносини й налагоджують основні аспекти свого життя, вони більш успішні в навчальній діяльності, їм простіше адаптуватися в соціумі, вони задоволені своїм життям . Емоції входять до системи невербальної комунікації, доповнюють мовленнєву інформацію в соціальних контактах. Вони є компонентом низки характерологічних та вольових якостей особистості дитини: доброзичливості, егоїзму, впевненості в собі чи тривожності. Емоції відкривають можливість для здійснення дитиною своєрідних висновків про те, як слід поводити себе в тій чи іншій життєвій ситуації, наскільки ця ситуація безпечна, до яких наслідків можуть призвести конкретні дії. Не існує дій або вчинків без емоцій .

1.6. Особливості розвитку емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку

У студіях учених-класиків (Л. Виготський, О. Запорожець, О. Кононко, та ін.) доведено, що дошкільний вік – період первісного, фактичного становлення особистості, що є сензитивним у розвитку як інтелектуальної, так і емоційної сфер людини. З іншого боку, дефініція емоційний інтелект дошкільника не є сталою у сучасному науковому полі.

Так, М. Нгуен, досліджуючи психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку, визначає його як готовність дитини орієнтуватися на іншу людину, усвідомлювати її роль та значущість у своїй діяльності, враховувати її емоційний стан і, на основі цих знань, регулювати стосунки з оточуючими та знаходити рішення проблем, які виникають у процесі взаємодії . М. Нгуен доходить висновку, що готовність дитини орієнтуватися на іншу людину і враховувати її емоційний стан у своїй діяльності та спілкуванні є найважливішим емоційним новоутворенням, яке відображає рівень розвитку і формування емоційного інтелекту старших дошкільників [7].

Також автор виокремив структурні компоненти емоційного інтелекту в

дошкільному віці: спрямованість уваги дитини до світу людей та світу емоцій; емоційна орієнтація дитина на іншого; готовність дитини враховувати емоційний стан іншого у своїй діяльності [8].

Н.Мельник визначає поняття «емоційний інтелект дітей дошкільного віку» як стійку здатність дитини до розрізнення різних емоційних станів (власних та співрозмовників), індикаторами якої є: яскравість вираження емоцій дитини; вміння відчувати позитивні та негативні емоції співрозмовника (незалежно від статі та віку); спроможність дитини до емпатії (наявність емпатійної чутливості); здатність дитини розпізнавати власні позитивні та негативні емоції, аналізувати їх, робити висновки та діяти відповідно до різних повсякденних ситуацій [9].

В. Лазаренко визначає емоційний інтелект дитини п'ятирічного віку як здатність усвідомлювати, розуміти свої почуття та емоції, називати їх (в межах вікової компетенції), вміння проявляти їх за допомогою різних вербальних і невербальних засобів, вміння стримувати та керувати ними, а також проявляти початкові навички емпатії [10].

Узагальнюючи погляди науковців, маємо можливість визначити емоційний інтелект дошкільника як здатність дитини до розпізнавання, аналізу й розуміння власних емоцій та емоцій інших, уміння регулювати свій емоційний стан у процесі діяльності та спілкування, будувати адекватну модель поведінки з оточуючими з урахуванням власних емоцій та емоційних реакцій оточуючих.

Визначивши сутність поняття емоційного інтелекту дітей дошкільного віку, схарактеризуємо провідні особливості розвитку емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку, які, у першу чергу, пов'язані з особливостями становлення емоційної сфери загалом.

Повідною особливістю поданого вікового етапу є бурхливий розвиток емоційної сфери (О. Кононко, Г. Костюк, С. Максименко):

- відбувається розширення емоційного досвіду дитини через збільшення соціальних

контактів, натомість емоції ще носять ситуативний характер;

- розширюється спектр емоцій, що є зрозумілими для підростаючої особистості (радість, задоволення, сум, гнів, роздратування, занепокоєння тощо) та дитина вже може «зчитувати» їх з інших;

- більшість власних емоцій старший дошкільник уміє вербалізувати, з іншого боку – характеристика власного емоційного стану є доволі лаконічною;

- поступово формується здатність до емоційної децентралізації, що виявляється у врахуванні емоційного стану іншого під час моделювання власної поведінки, натомість, така здатність ще не є досконалою та у більшості випадків, старший дошкільник поводить себе здебільшого егоїстично, тобто орієнтується на власні бажання та потреби;

- більшість пізнавальних процесів так чи інакше залежать від емоційного стану старшого дошкільника;

- формуються первинні рефлексивні уміння. Зупинимось на виокремлених положеннях більш детально. Так, на етапі старшого дошкільного віку соціальні контакти дитини є доволі широкими – батьки, найближчі родичі, педагогічний та дитячий колективи ЗДО, друзі та знайомі поза дитячим садком тощо. Крім того, збільшується інтенсивність та частота взаємодії дітей із широким соціумом (Л. Артемова, А. Богуш, Н. Гавриш, О. Кононко та ін.). Спостерігаючи за їх поведінкою, вступаючи у взаємодію під час спілкування, ігрової діяльності старший дошкільник опосередковано вчиться розуміти емоції іншого, що виявляються у жестах, міміці, вербальній формі, інтонаційно-ритмічних характеристиках мовлення. На думку В. Ляпунової, це дає можливість старшому дошкільнику ефективно аналізувати дії та вчинки інших людей, а також свої власні. Тож, відбувається соціалізація емоційного інтелекту старшого дошкільника (М. Шпак).

Спектр зрозумілих для старшого дошкільника емоцій стає більш розширеним, на чому наголошує М. Нгуен. Так, дитина шестирічного віку здатна «зчитати» такі

емоційні прояви іншого як радість, здивування, сум, гнів, злість, роздратованість, страх, втому тощо. У дослідженнях А. Щетиніної доведено, що діти 6-7 років здатні до аналітико-синтетичного типу сприйняття емоцій інших відповідно до експресивних проявів, що виявляється у вмінні виокремлювати, аналізувати та інтерпретувати окремі реакції людини та, на цій основі, робити висновки про емоційний стан іншого.

Крім того, старший дошкільник здатен до вербалізації власного емоційного стану, в якому він перебуває тут і зараз (ситуативність емоцій), натомість, словесно характеризує свої почуття доволі лаконічно (наприклад: Я ображений на тебе, Мені нудно, пограй зі мною, Я дуже радий, Я злякався!). До того ж, сильні за модусом емоції дитина передає за допомогою сміху, крику або плачу. Проте, на переконання О. Науменко, сама здатність до вербального вираження й оцінки власних емоцій й переживань у дітей є свідченням високого рівня розвитку як емоційного, так і когнітивного інтелекту.

Зауважимо, що більшість вербальних характеристик емоційного стану також є ситуативними – дитина намагається описати те, що вона відчуває у конкретний момент, рідше – може пригадати, як почувався протягом дня у дитячому садку. У разі, коли емоції мали високий рівень впливу на стан дитини – старший дошкільник може описати свої емоції у минулому. Отже, ситуативність емоцій – важлива особливість розвитку емоційного інтелекту дитини на даному віковому етапі.

Окремо варто зупинитися на формуванні так званої емоційної децентрації особистості старшого дошкільника, що є не лише особливістю розвитку емоційного інтелекту, а й важливою передумовою його становлення на даному віковому етапі. Емоційна децентрація визначається О. Запорожцем як вікове новоутворення старшого дошкільника, що виявляється у здатності відволікатись від власних емоцій та зосередитись на емоційному стані іншого (дорослого чи однолітка). Натомість, такі прояви ще не є стійкими, а виявляються фрагментарно та потребують спеціальної психолого-педагогічної роботи з дітьми. На думку С.

Нечай, поступове формування емоційної децентрації старшого дошкільника сприяє формуванню рефлексії та рефлексивних умінь у майбутньому [15].

Відомо, що рефлексія у старшому дошкільному віці ще перебуває у початковому стані. Її розвиток відбувається у процесі комунікативної діяльності, де формується здатність оцінювати себе з погляду інших людей, дитина навчається ніби збоку аналізувати свої дії, приймати рішення, враховуючи при цьому можливу реакцію на її дії партнерів по спілкуванню. Натомість, у старшому дошкільному віці дитина ще не завжди здатна до аналізу мотивів діяльності й поведінки інших, особливо дорослих, щоб урахувати їх під час подальшої взаємодії.

Здатність старшого дошкільника аналізувати свої емоції, почуття, переживання, вербалізувати їх, порівнювати з емоційним станом іншого, діяти відповідно зумовлює формування емоційно-ціннісного ставлення до себе, а, отже, адекватної самооцінки.

Суттєвим у контексті дослідження є висновок Н. Трофаїли про формування так званого емоційного передбачення у дитини старшого дошкільного віку, що виявляється у здатності передбачити емоційні реакції оточуючих на власні дії та вчинки. Україв важливим є визнання результатів діяльності дитини дорослим, їх позитивна оцінка, що викликає почуття радості, задоволення, довіри до світу. Старший дошкільник прагне саме до позитивної оцінки себе та результатів своєї діяльності, що змушує його вчиняти відповідним чином, передбачуючи реакцію оточуючих.

На етапі старшого дошкільного віку дитина активно вчиться саморегуляції, у тому числі регуляції своїх емоцій, тобто вольова регуляція емоційно-поведінкових реакцій також є особливістю розвитку емоційного інтелекту. На думку Н. Трофаїли це відбувається за рахунок оцінки дій та вчинків дитини з боку оточення – спочатку батьків, потім інших референтних осіб. Автор зазначає: емоції дітей включаються у внутрішні механізми забезпечення супідрядності мотивів як важливий їх компонент. Але вчена наголошує, що навіть дитині старшого

дошкільного віку доволі важко стримати емоції, які виникають у неї з приводу конкретної ситуації, дошкільник тільки вчиться моделювати власну поведінку відповідно прийнятих соціальних норм.

1.7.Передумови розвитку емоційного інтелекту у старших дошкільників

У дошкільному віці починає закладатися здатність до емоційної децентрації, що передує інтелектуальній, становлення якої відбувається у старшому дошкільному віці. Цей факт має важливе значення для соціальної взаємодії, адже спроможність дитини відволікатись від власних емоційних переживань і сприймати емоційний стан іншої людини, забезпечує успішність її взаємодії з іншими. Поряд із розвитком уміння розпізнавати та розуміти емоції у старшому дошкільному віці відбувається становлення довільної регуляції емоцій та поведінки. На думку Л. І. Божович , довільність є психологічним новоутворенням, яке виникає у процесі розвитку афективно-потребнісної сфери, і забезпечує готовність дитини до школи.

М. А. Нгуен стверджує, що готовність дитини орієнтуватися на іншу людину і враховувати її емоційний стан у своїй діяльності та спілкуванні є найважливішим емоційним новоутворенням, яке відображає рівень розвитку і формування емоційного інтелекту старших дошкільників. М. А. Нгуен встановив, що до структури емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку входить три компоненти: спрямованість уваги дитини на світ людей і світ емоцій; емоційна орієнтація на іншого; готовність дитини враховувати емоційний стан іншого у своїй діяльності.

У дошкільному віці розширюється та збагачується емоційний досвід дитини, формується емоційне ставлення до себе, інших людей та навколишньої дійсності загалом, що відображається в особливостях емоційної поведінки дитини у процесі соціальної взаємодії та спілкування з іншими дітьми й дорослими. Емоційний інтелект (далі – EI) слід розглядати в контексті передумов, що впливають на його формування, а саме біологічних та соціальних. До біологічних передумов розвитку EI можна віднести рівень емоційного інтелекту батьків, правопівкульний тип

мислення, спадкові задатки емоційної сприйнятливості, властивості темпераменту. Рівень ЕІ батьків. Генетичний компонент емоційного інтелекту пов'язаний, насамперед, зі статтю. У дослідженнях Д. Д. Гуастелло і С. Дж. Гуастелло виявлено значущу кореляцію між рівнем ЕІ дітей та їхніх матерів, тоді як кореляція між рівнем ЕІ дітей та їхніх батьків – відсутня. [32]

З одного боку, можливо, рівень емоційності батьків діє опосередковано: як «збагачене середовище», в якому дитина може набути необхідні для адаптації знання, навички і розвинути впевненість у своїй емоційній компетентності. З іншого боку, правомірне припущення, що ЕІ пов'язаний з функціональною асиметрією мозку, зокрема з домінуванням правої півкулі. Правопівкульний тип мислення пов'язаний з невербальним інтелектом, точним розпізнаванням емоційного забарвлення мови.

Люди з розвиненим невербальним інтелектом більш емоційно рухливі, краще розрізняють емоції та орієнтовані більшою мірою на інших, ніж на самих себе. Наприклад, встановлено, що «музиканти та вокалісти» більш адекватно сприймають емоційний стан людини за її голосом, а особи «художнього» типу – більш емпатійні, тривожні та володіють здатністю до правильного визначення виду емоційного контексту у звуковій мові.

Домінування правої півкулі виступає в якості певного спадкового задатку емоційної сприйнятливості, яка характеризує успішність адаптації емоційної реакції на стимул до обставин. Слабо розвинена емоційна сприйнятливості частково спадкова і передбачає незрілі почуття. Для осіб, у яких вона розвинена високо, характерне поєднання задоволення особистих потреб з інтересами суспільства [18].

Отже, емоційна сприйнятливості пов'язана з ефективним опрацюванням інформації, що стосується емоцій. Властивості темпераменту можна віднести до вроджених задатків емоційної сприйнятливості. На думку А. В. Лібіна, і темперамент, і інтелект – характеристики інструментальної сфери

індивідуальності, тільки темперамент характеризує її з боку активності, енергії, а інтелект – з боку можливостей суб'єкта, вміння розпорядитися цією енергією. Від особливостей темпераменту залежать вибір людиною емоційних переживань певного характеру. Так, наприклад, екстраверти прагнуть виконувати твори, які спонукають до переживання радості, активності, й уникають переживань, пов'язаних з сумом. Інтроверти ж ігнорують музичні твори, що викликають переживання гніву, активності і радості.

До соціальних передумов розвитку ЕІ можна віднести синтонність, саморегуляцію та самооцінку, рівень розвитку самосвідомості дитини, впевненість у своїй емоційній компетентності, емоційно благополучні відносини між батьками та ін. Синтонність тлумачиться як «інстинктивне співзвуччя з оточенням». Синтонічна особистість мимоволі переживає ті самі емоції, які переживають люди, з якими вона перебуває в безпосередньому контакті. Однак у міру становлення логічного, причинно-наслідкового мислення синтонність змінюється емпатією, яка є не стільки емоційне співзвуччя зі станом іншої людини, скільки його розпізнавання [32].

На ранніх етапах розвитку особистості формуються також і механізми саморегуляції. На особистісному рівні саморегуляція здійснюється за такими напрямками: смисловим, особистісних утворень і психічних станів. Саморегуляція психічних станів пов'язана безпосередньо з самоконтролем. Вся система особистісної саморегуляції базується на ступені розвиненості самосвідомості. Іншими словами, рівень розвитку самосвідомості виступає передумовою управління власними емоціями.

Процеси самооцінки і саморегуляції лежать в основі впевненості у своїй емоційній компетентності (тобто в основі уявлень людини про те, чи може вона розуміти емоції, керувати ними і міжособистісною взаємодією).

Цей феномен формується в ході соціального навчання. Важливою передумовою ЕІ є емоційно благополучні взаємини між батьками. Відомо, що створення оптимальних

умов для емоційного розвитку дитини залежить від характеру взаємовідносин у подружжі, від рівня задоволеності батьків сімейним життям. У дослідженні, проведеному в США, було виявлено, що люди, задоволені своїм сімейним життям, мають вищий рівень ЕІ, ніж не задоволені. Ймовірно, батьки з високим рівнем ЕІ здатні створити гармонійні умови сімейних взаємин, що детермінують, своєю чергою, розвиток ЕІ їхніх дітей. У такій сім'ї її члени більш уважно ставляться до переживань один одного і частіше обговорюють емоційні проблеми.

Схильність батьків до обговорення емоційних проблем сприяє кращому розумінню дитиною власних емоцій, розвитку у неї здатності до саморегуляції. Чим частіше матері обговорюють зі своїми дітьми різні емоційні стани, тим успішніше діти адаптуються до емоційних проявів незнайомих дорослих, досягнувши шестирічного віку.

Гендерні особливості виховання. Відмінності в соціалізації дівчат і хлопців продиктовані неусвідомленим прагненням батьків підготувати дітей до виконання відповідних гендерних ролей. Гендерні відмінності виявляються, наприклад, у проявах ЕІ у жінок проявляється переважно на рівні міжособистісних відносин, а у чоловіків – на внутрішньоособистісному .[16]

Отже, в основі біологічних передумов розвитку здібностей ЕІ лежать вроджені відмінності, що стосуються функціональної асиметрії мозку та властивостей темпераменту. Соціальні ж передумови розвитку ЕІ складаються, насамперед, у найближчому сімейному оточенні та визначаються характером відносин між подружжям, їх увагою до внутрішнього життя дитини та стратегією виховання, яка передбачає формування адекватної самооцінки і позитивного образу «Я», розвиток самоконтролю і здатності до зваженого аналізу емоційної інформації, відсутність жорсткої установки на відповідність поведінки дитини вимогам її гендерної ролі.

1.8. Можливості використання ігор із розвитку емоційної сфери та емоційного інтелекту дітей дошкільного віку

Дошкільник не вміє самостійно виражати свої почуття, емоційні переживання без

освіти, оскільки здатність доволіно керувати своїми діями й емоціями складається протягом усього дошкільного дитинства. Емоції проходять шлях прогресивного розвитку, набуваючи все більш багатого змісту і все більш складних форм прояву під впливом соціальних умов життя і виховання. Саме тому головне завдання дорослих – пояснити дитині суть емоцій, навчити її розпізнавати їх і керувати своїм емоційним станом. Це є особливо важливим, оскільки часто батьки припускаються помилок у вихованні дитини, звертаючи більше уваги на пізнавальний (когнітивний) розвиток дитини, і не приділяють часу і сил формуванню емоційного компонента особистості дитини .

Представлені нижче ігри, вправи, завдання з емоційного розвитку та формування емоційного інтелекту спрямовані на усвідомлення власних емоційних станів; здатність розрізняти емоції інших; здатність використовувати емоції і форми вираження, прийняті у суспільстві; здатність симпатичних і емпатичних включень у переживання інших; здатність усвідомлювати те, що внутрішній емоційний стан не обов'язково відповідає зовнішньому вираженню як у самого індивіда, так і в інших; здатність справлятися зі своїми негативними переживаннями, використовуючи стратегії саморегуляції, які мінімізують інтенсивність або тривалість таких переживань; здатність бути емоційно адекватним, тобто розуміти власні емоції, і відповідати власним уявленням про власний емоційний баланс[16] .

Корекційно-розвивальним заходам із розвитку емоційної сфери та емоційного інтелекту дітей дошкільного віку присвячено праці І. Пазухіної, Г. Прохорової, О. Фаб'янської, Л. Фесюкової та інших психологів-практиків. Психолог Ю. Гіппенрейтер порівнює внутрішні переживання дитини з «бочкою, яка закрита пробкою: всередині все вирує, а виходу назовні немає. Це відбувається тому, що в нашому суспільстві не прийнято ділитися своїми переживаннями з близькими. А дитині, яка хоче розповісти щось мамі, потрібен спосіб, потрібна мова, потрібен засіб для вираження своїх емоцій .

Психологи визначають такі практичні методи і прийоми, використання яких дозволяє дітям дошкільного віку опанувати досвід кодування і декодування емоційних станів: 1) моделювання емоцій – це метод екстеріоризації емоційних

станів людини символічними засобами (замальовки, схеми, фігурки), наприклад: зображення предметів, що викликають радість, смуток, страх та ін.; промальовка лицьової експресії персонажів відповідно до зображеної на картинці емоціогенної ситуації; малювання людини в різних емоційних станах; малювання різних емоцій під музику з використанням відповідної кольорової палітри; створення Книги настроїв, сторінки якої заповнені сюжетними малюнками, які передають різні емоційні стани тощо; 2) види вправ, спрямованих на розвиток емоційної сфери та формування емоційного інтелекту: вправи на відтворення емоцій за допомогою невербальних засобів (міміки, пантоміми, інтонації голосу); вправи на розпізнавання емоційних станів: підбір еталона емоції (піктограми, фотографії, картинки із зображенням людини з певним емоційним виразом) до власного настрою, до настрою однолітка, до фрагмента художнього або музичного твору; 3) практичні прийоми: імітування дитиною за допомогою власної міміки і пози емоцій зображеного людини; графічні замальовки – зображення дорослим у присутності дітей схематичних виразів лицьової експресії і поз людей . Особлива роль у дошкільному віці належить ігровим методам і прийомам розвитку емоційної сфери. Наводимо приклади ігор, які варто використовувати дорослим із метою розвитку в дошкільнят умінь розпізнавати, словесно позначати, порівнювати емоції людей за схематичними зображеннями, сюжетними картинками; передавати емоції за допомогою міміки і пантоміми.[29]

Гра -Азбука настрою. Щоб зрозуміти настрій іншого, потрібно вміти визнавати настрої. Дорослий показує дітям картки з різними емоціями. Звертає увагу на різні вирази обличчя. Пропонує зобразити таку саму емоцію.

Гра -Як ти себе сьогодні відчуваєш?. Кожній дитині пропонується набір карток із зображенням різних відтінків настрою. Кожен повинен вибрати ту, яка найбільш схожа на його настрій, на настрій мами, тата, товариша, кішки та ін. А також пояснити чому?

Гра - Ім'я. Усі діти стають коло. Дошкільник вимовляє ім'я, діти хором повторюють його ім'я в лагідній формі. – Що таке настрій? – Яким буває настрій? – Від чого залежить настрій? – Коли буває гарний настрій? – А коли поганий?

Гра «Розкажи про свій настрій». Дітям пропонують піктограми із зображеннями різних відтінків настрою. Дорослий з'ясовує, чи знають діти основні характеристики настрою людини, а потім пропонує обрати ту картинку, що найбільше відповідає настрою дитини. Вводяться поняття «веселий» (радісний), «сумний» (хочеться помовчати, подумати про щось, плакати) тощо. – За допомогою яких слів ви можете розповісти про свій настрій? – Який у тебе зараз настрій? – Якого кольору твій настрій? – На що схожий твій настрій? Дорослий узагальнює відповіді дітей і звертає їх увагу на те, що настрої можебути різним. – Добрий настрій ми називаємо такими словами: веселий, радісний, світлий, святковий, казковий. – Поганий настрій можна схарактеризувати такими словами: сердитий, похмурий, понурий, сумний. – А від чого залежить настрій? – Чи може настрій змінюватися?

Гра «Піктограми». Дошкільники розглядають піктограми, зображені на карточках. Дорослий просить дітей пригадати емоції, які відображають піктограми. Діти відтворюють за допомогою міміки емоції страху, радості, суму, злості та здивування. Дошкільнятам наголошують, що потрібно бути уважними до своїх емоцій та до емоцій інших. Якщо комусь сумно чи погано, потрібно йому допомогти. Якщо радісно та весело, то варто поділитися радістю з друзями. Адже коли люди добрі, веселі, вони роблять тільки добрі справи, ніколи не шкодять, нікого не ображають.

Гра «Квітка настрою». Діти отримують по одній пелюстинці. Вони повинні розфарбувати її в такий колір, який натеper відображає їх настрій (нагадати дітям, що яскраві світлі кольори відображають гарний настрій, а темні – поганий). Дорослий наголошує на тому, що веселий настрій допомагає сприймати все навколо в яскравих, теплих кольорах, люди тоді веселі та добрі.

Гра «Азбука настрою». Кожен дошкільник отримує зображення дитини, у якої на обличчі відтворено певні емоції. Він повинен придумати та розказати, що могло трапитися з цієї дитиною .

Гра «Дзеркало». Діти сідають попарно. Перший зображує мімікою настрій, а інший повторює. – Які настрої показувало дзеркало? Гра «Моя радість» (малюнок). – Діти,

заплющить очі і згадайте себе тоді, коли вам було радісно. Намалюйте свій стан радості. Рефлексія після малюнка: «Мені було радісно отримати подарунок на день народження», «А мені було радісно коли матуся мене хвалила», «А мені – коли з татом ловили рибу», «А мені – коли зі мною гралася старша сестричка», «А мені – коли я допоміг бабусі».

Гра «Добре-погано». – Діти, посмішка може з'являтися на обличчі з різних причин. – По-доброму сміятися – корисно, а насміхатися над іншими – шкідливо. – Зараз ми розглянемо певні ситуації, а ви піднімете кружечок «Посмішку», коли вам захочеться посміхнутися: 1. Хлопчик йшов по льоду і впав. Сашко засміявся і сказав: «Оце так приземлився, ха-ха-ха». – Щоб ви зробили у такому випадку?

2. Дівчинка старанно малювала пейзаж, Галя-сусідка сказала: «Подивися, як вона негарно намалювала, ха-ха-ха». – Що б ви зробили у такому випадку? Гра «Зіпсований телефон». Діти передають певні емоції сусідові, повертаючи його обличчям до себе. З'ясовуємо, чи важко було зрозуміти емоції друга. Підсумовуємо, чи передалася перша емоція до кінця, що відчували, коли зображували настрій.

Гра «Міміка-пантоміміка». – Діти, коли ми розмовляємо один з одним, то звертаємо увагу на вираз обличчя – це міміка. Розповідаємо щось, ми робимо рухи руками – це пантоміміка. Покажіть мені зараз виразом обличчя сердитого дідуса, лагідну матуся, похмурого татуса. Покажіть пантомімікою: мої злі ручки, лагідні ручки, сердиті ручки, ліниві ручки, сумні ручки, веселі ручки.

Гра «Випускаю пар». – У житті не потрібні ніде і нікому образливі слова, бійки. У народі кажуть: криком вогню не загасиш. Ті сили, які дає нам злюка, ми можемо випустити як пар із чайника, що кипить. Далі дорослий показує малюнки на тему, як випустити пар, нікого не образивши, – пограти в бокс подушками, потупотіти ногами, пострибати через скакалку, зробити зарядку або побігати, зробити кілька глибоких вдихів і видихів, надути повітряну кульку, пом'яти пластилін, потанцювати та ін. .

Гра «Робота зі схемою». – Діти, zakresліть схеми настроїв, які заважають познайомитися з друзями. Розфарбуйте схеми настроїв, що допомагають знайомитися і дружити. Обговорення: – Чи хочете ви мати багато друзів? – Який

вираз обличчя обов'язково сподобатися друзям? Покажіть його за допомогою міміки .

Гра «Чарівний мішок». Перед цією грою необхідно обговорити з дітьми, який у них зараз настрій, що вони відчують, можливо, ображені на когось тощо. Потім вихователь пропонує кожній дитині скласти у «чарівний мішок» усі негативні емоції: злість, образу, сум тощо. Цей мішок з усім поганим, що в ньому є, викидається. Вихователь може запропонувати самій дитині викинути його. Добре, якщо вихователь також складе до цього мішка й власні негативні емоції. Можна використовувати ще один «чарівний мішок», з якого дитина може взяти собі ті позитивні емоції, які забажає .

Гра «Покажи почуття». Вихователь повідомляє дітям, що рух м'язів обличчя, які передають внутрішній стан, називаються мімікою. Міміка – важливий елемент спілкування. Він дає дітям завдання зобразити за допомогою міміки дві емоції: гнів, злість; здивування, біль; страх, утомленість; радість, спокій. Першу із зазначених емоцій кожна дитина по черзі демонструє решті дітей для відгадування. – Чи легко порозумітися без слів? Вихователь пропонує дітям об'єднатися у пари і перетворитися на «дзеркала», зображуючи другу задану емоцію.

Гра «Тренуємо емоції». Вихователь пропонує кожній дитині: 1) насупитися, як осіння хмара; розсерджена людина; зла чарівниця; 2) усміхнутися, як кіт на сонце; саме сонце; Буратіно; хитра лисиця; радісна дитина; нібито побачив диво; 3) посердитися, як дитина, у якої забрали морозиво; двоє баранів на мосту; людина, яку вдарили; 4) злякатися, як дитина, яка загубилася в лісі; заєць, який побачив вовка; кошеня, на якого гавкає собака; 5) передати втому, нібито людина, яка підняла важкий вантаж; мураха, яка притягла велику муху; 6) зобразити відпочинок, як турист, який щойно зняв важкий рюкзак; дитина, яка багато попрацювала, але допомогла мамі; як стомлений воїн після перемоги³¹ .

Дослідниця І. Кареліна наголошує, що під час використання ігор дорослому варто враховувати такі етапи. Перший етап – розвиток розуміння емоцій на рівні словесного позначення і опису експресії (так, у ході гри «Розкажи про настрій» діти називають емоції зображених на картках людей, пізнають емоції, показані

гравцями, дізнаються емоції за описом експресії). Другий етап – розуміння емоцій на рівні їх осмислення у формі опису (так, у грі «Підбери картинку» пред’являється правило: знайти піктограму з таким же настроєм, як у героя картинки, і обґрунтувати вибір). Третій етап – розвиток розуміння емоцій на рівні осмислення у формі тлумачення (так, у грі «Розкажи казку» складають казку за 3–4 картинками із зображеннями людей із різними настроями).

Отже, емоційне спілкування дошкільника з дорослими має бути сповненим теплоти та гуманного ставлення до оточення. Запропонований комплекс ігор спрямований на розширення уявлень дітей про такі емоції, як радість, сум, здивування, страх, образа, заздрість, провина; розвиток уваги до самого себе, своїх емоцій і переживань; розвиток уміння адекватно виявляти свої почуття розроблено з тією метою, щоб стимулювати дітей до опанування своїх емоцій і почуттів, навчити їх емоційної саморегуляції, що є однією з фундаментальних рис особистості.

Висновки до розділу 1

Аналіз авторських концепцій емоційного інтелекту свідчить про те, що його структурні компоненти співвідносяться з певною групою здібностей – когнітивних, емоційних, особистісних, соціальних. Відтак у структурі емоційного інтелекту можна виділити такі компоненти: раціональний (гностичний) – система знань про сутність емоційних явищ, структуру емоційної сфери, функції та особливості прояву емоцій і почуттів; загальнокультурна компетентність; творче мислення, дає можливість розглядати емоційний інтелект як різновид соціальної творчості; емоційний – емоційне самопочуття; уміння розуміти власні емоції та почуття, емоційні стани інших людей, адекватно проявляти емпатію, інтерес до іншого; перцептивно-рефлексивні уміння; психоемоційні стани, адекватні вимогам навчальної, професійної чи іншої діяльності;– конативний – емоційна саморегуляція поведінки, діяльності; уміння керувати ситуацією міжособистісної взаємодії, володіння конструктивними стратегіями поведінки у ситуації конфлікту тощо; комунікативний – гуманістична установка на спілкування, готовність вступати в діалогічні взаємини; знання про стилі спілкування, особливості власного комунікативного стилю; культура мовлення.

Проблема емоційного інтелекту розглядається у руслі питань загального інтелекту та його розвитку, соціалізації, навчання й виховання особистості, компетентності під час взаємодії. Емоційний інтелект, як складне утворення, поєднує у собі інтелектуальні компоненти й емоційні реакції, які дозволяють оптимізувати пізнавальну діяльність і поведінку зростаючої особистості у різних умовах життєдіяльності. Його вважають інтегральною характеристикою особи, яка реалізується в її здібностях розуміти й узагальнювати зміст емоцій і почуттів, та сприяння успішній пізнавальній діяльності. Компонентний склад феномену у дітей 5-6 року життя передбачає: усвідомлення себе й емпатію, що дозволяє сприймати, розрізнити й виражати емоції на основі міміки, тембру й висоти голосу, жестів і вміння здійснювати керівництво своїми почуттями; самоаналіз (саморефлексія), що полягає можливостях віднайти зв'язок між емоціями, судженнями, поведінкою та іншими явищами; саморегуляцію, яка передбачає управління емоціями, скеровування їх у потрібному напрямі, адекватно їх вираженні, стимулюванні виникнення в інших осіб необхідних емоційних реакцій; спонуку пізнавальних процесів, правильний вибір, вирішення проблем, прийняття рішення. Розвиток емоційного інтелекту дитини старшого дошкільного віку відбувається у контексті її афективної сфери, зокрема емоційного й вольового компонентів. Чуттєвий забезпечує стримування негативних станів, саморегуляцію, збалансованість і розрізнення емоційної налаштованості дорослих і однолітків стосовно дій і поведінки. Сполучною ланкою між ними є прийняття рішення, яке з одного боку є властивістю волі, а з іншого – залежить від самопочуття, відсутності тривожності. Довільна, вольова поведінка є важливим показником розвитку емоційного інтелекту, яка залежить від усвідомлення себе і свої особистісних властивостей, емоційно-ціннісного ставлення до себе. А тому, основними складовими емоційного інтелекту, які розвиваються у дошкільному дитинстві є розуміння власних емоцій та почуттів, контроль за їх перебігом, прийняття рішення та вольова поведінка. Таким чином, до провідних особливостей розвитку емоційного інтелекту дитини старшого дошкільного віку зараховуємо: активний розвиток емоційної сфери дитини; розширення її соціальних контактів, що впливає на інтенсивність та якість

спілкування з оточуючими з одного боку, з іншого – допомагає орієнтуватися у розмаїтті емоційних станів людей, сприяє накопиченню емоційного досвіду старшим дошкільником; розширення спектру емоцій, що здатна розпізнати дитина, їх вербалізація; формування здатності до вольової регуляції власних емоційних проявів на фоні їх ситуативності; становлення емоційної децентрації та формування здатності до емоційного передбачення. Натомість, принципово важливою тезою щодо розвитку емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку є необхідність систематичної, цілеспрямованої роботи з боку дорослих в означеному напрямі, адже дитині самотійно ще важко розпізнавати причини власних емоційних станів, ефективно регулювати емоції та вибудовувати адекватну модель поведінки з оточуючими на основі тих емоцій, що вони демонструють.

Першою формою людської активності є емоції, які стають своєрідним орієнтиром у пізнанні дитиною навколишнього світу. Завдяки емоціям дитинство залишається незабутнім періодом життя. Довільність емоційних процесів – здатність підпорядковувати власні безпосередні бажання свідомо поставленим цілям – є важливим емоційним новоутворенням кінця дошкільного віку, які виникають на рівні регуляції поведінки як результат всього перебігу психічного розвитку дитини протягом раннього і дошкільного дитинства. Особливо варто звернути увагу на необхідність поглибленого ознайомлення дітей дошкільного віку з різними емоційними станами, формування у них уявлень про внутрішні та зовнішні чинники, що зумовлюють певний настрій у людини та його зовнішні прояви (міміку, жести, вчинки). Важливою умовою розвитку емоцій у дітей дошкільного віку є те, наскільки у них організована здатність до емпатії, тобто вміння поставити себе на місце іншого. Запропоновані ігри та вправи допоможуть дітям навчитися розуміти індивідуальні особливості інших людей, розуміти емоційні реакції оточуючих, сприятимуть розвитку мови жестів, міміки і пантоміміки; розвинуть у дітей навички спілкування в різних життєвих ситуаціях з однолітками та дорослими.

Отже, перспективами подальших розвідок вважаємо розробку та упровадження методики розвитку емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку в умовах

ЗДО.

Отже, емоційний інтелект дитини старшого дошкільного віку – інтегральна здатність орієнтуватися, розрізняти та виражати емоції, її готовність орієнтуватися на іншого, враховувати його емоційний стан у міжособистісній взаємодії, власних діях

РОЗДІЛ II. ЕМПЕРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

2.1. Програма емпіричного дослідження

Одним із основних завдань особистісно орієнтованого навчання і виховання як оновленої парадигми освіти є формування в дітей емоційної компетентності, що забезпечує успішність спілкування та соціальної взаємодії. Актуальність зазначеного посилюється суспільними потребами, пов'язаними зі збереженням психічного здоров'я дітей. У цьому контексті принципово значущу роль може відіграти емоційний інтелект, розвиток якого сприятиме емоційному благополуччю дітей. Натомість ще й досі проблема розвитку емоційного інтелекту особистості є

однією з малодосліджених, особливо це стосується дітей.

Необхідність дослідження проблеми визначила вибір теми та завдань емпіричного дослідження психологічних особливостей емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично визначити особливості становлення та розвитку емоційного інтелекту в дошкільному віці

Репрезентативну вибірку випробовуваних склали старші дошкільнята дитячого дошкільного закладу №197 м. Одеса. Дослідженням було охоплено 59 дітей у віці 6-7 років.

2.2. Методи та методики дослідження

Методи дослідження: спостереження за навчальним процесом, анкетування, тестування, індивідуальні бесіди, метод математичної обробки результатів експерименту.

Методики дослідження:

Методика «Домальовування:світ речей – світ людей – світ емоцій» М. А. Нгуена

Психодіагностична проектна методика М.А. Нгуен «Домальовування: світ речей-світ людей-світ емоцій» . Розроблена в'єтнамським вченим, ще у 2008 році. Метою цієї методика дає можливість з'ясувати рівень розвитку емоційного інтелекту та визначити спрямованість дитини на світ людини, речей чи емоцій, а також способів адекватного вирішення проблем при опорі на зазначену орієнтацію. Психолог дає дітям 10 хв. для того щоб домалювати бланк із геометричними фігурами. За цей час діти мають намалювати будь які деталі для того, щоб отримати малюнок із змістом. Методика має творчий характер, та спрямована на виявлення емоційного орієнтування дитини на речі та предмети або на емоції людей. Наприкінці рахуються бали за кожний малюнок, згідно із його рівнем орієнтації на міміку та людей.

Методика «Три бажання» М. А. Нгуена

Мета. Виявити емоційну орієнтацію дитини на себе або на інших людей. Матеріали: аркуші паперу, кольорові олівці. Інструкція. «Уявіть собі, що золота рибка може виконати три бажання. Що б ви побажали? Намалюйте!».

Обробка результатів: – 0 балів – малюнок відсутній; – 1 бал – малюнок пов'язаний з бажанням «для себе»; – 2 бали – малюнок пов'язаний з бажанням «для інших людей». Рівень розвитку емоційного інтелекту: – низький: 0–3 бали – середній: 4 бали – високий: 5–6 балів Після закінчення малювання з дітьми проводиться бесіда для з'ясування характерних бажань

Методика «Що – чому – як» М. А. Нгуена

У методиці дітям пропонувалося прослухати розповідь. Давалась інструкція: «Зараз я прочитаю вам оповідання. Ваше завдання слухати уважно, а потім відповісти на мої запитання». Дитина, відповідаючи на запитання, мала вирішити певну проблему, пов'язану з відносинами між дітьми, їх оцінкою ситуацій та розумінням емоційних станів інших людей. Відповіді оцінювалися за трибальною шкалою.

2.3. Аналіз результатів дослідження

За допомогою проєктивної методики «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій» ми визначали емоційну спрямованість дитини, а саме: на що або на кого вона найбільше орієнтується – на предмети навколишньої дійсності, на людей загалом чи на їхні емоційні переживання зокрема. Діти повинні були за 15 хвилин домалювати до трьох геометричних фігур (коло, овал, трикутник), зображених на аркуші паперу, будь-які деталі так, щоб вийшли малюнки зі змістовим наповненням і логічним завершенням. Кількісні результати дослідження відображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати дослідження емоційного інтелекту старших дошкільнят за методикою «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій» М. А.

Нгуена

Рівень емоційного інтелекту	Результат (у балах)	Кількість дітей	
		абс.	%
Високий	3-6	7	11,8
Середній	1-2	19	32,2
Низький	0	33	55,9

Якісний аналіз отриманих даних показав:

більшість дітей (55,9%) намалювали малюнки, на яких зображені різні предмети або тварини, знайомі дитині з життєвого досвіду та побуту (квітка, сонечко, м'ячик, дерево, зайчик тощо).

Водночас 32,2% дошкільнят намалювали хоча б один із трьох малюнків, на якому зображено людину, що свідчить про соціальну спрямованість дітей цього віку.

Як відомо, у дошкільному віці розширюється сфера спілкування і соціальних контактів дитини, відтак зростає спрямованість дітей на інших людей.

Найменше було малюнків дітей (7,8%), на яких зображено людське обличчя з яскраво вираженим емоційним станом, що дозволяє стверджувати про те, що уявлення дошкільнят про емоції та їхні експресивні ознаки прояву є незначними, діапазон емоційної сприйнятливості дитини цього віку обмежений, а низка емоційних станів їй недоступні для розуміння.

За допомогою проективної методики «Три бажання» визначали емоційну спрямованість дитини на себе або на інших людей, тобто її здатність до емоційної децентрації. Експериментатор роздавав кожній дитині аркуш паперу і кольорові

олівці. Дітям давали таку інструкцію: «Уявіть, що золота рибка може виконати три ваших бажання. Що б ви побажали? Намалюйте!». Обробка результатів здійснювалась так: 0 балів – малюнок немає; 1 бал – малюнок пов'язаний із бажанням «для себе»; 2 бали – малюнок пов'язаний з бажанням «для інших людей». Після підрахунку отриманих балів відповідно до ключа визначався рівень розвитку емоційного інтелекту дитини. Кількісні результати дослідження відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Результати дослідження емоційного інтелекту старших дошкільнят за методикою «Три бажання» М. А. Нгуена

Рівень емоційного інтелекту	Результат (у балах)	Кількість дітей	
		абс.	%
Високий	5-6	8	13,5
Середній	4	12	20,3
Низький	0-3	39	66,1

Якісний аналіз отриманих даних показав:

в більшості дітей дошкільного віку малюнки пов'язані з бажанням «для себе», що свідчить про низький рівень здатності до емоційної децентрації. У цьому віці лише відбувається становлення емоційної децентр ції як одного з психологічних механізмів розвитку емоційного інтелекту. Тому дитина більше орієнтовна на себе, ніж на потреби та бажання інших людей. У процесі індивідуальної бесіди з дитиною ми уточняли, що саме вона намалювала і кому призначений цей предмет.

Наведемо типові варіанти відповідей дітей: «Я хочу, щоб мені подарували цю

іграшку на день народження», «Я хочу, щоб мама купила мені таку машинку», «У моєї подруги (ім'я) є лялька, вона мені дуже подобається, я мрію про таку саму».

Лише незначна кількість дітей (13,5%) намалювали два або три малюнки, пов'язані з бажанням «для інших людей»: мами, тата, молодших братиків чи сестричок. Переважно ці «бажання» пов'язані з певними предметами (наприклад, гарне плаття для мами, новий мобільний телефон для тата, футбольний м'яч для брата), натомість значно менше бажань, пов'язаних із конкретними діями щодо інших (наприклад, погуляти з сестричкою у парку, купити ліки бабусі тощо). При цьому бажання, пов'язані з емоційним станом оточуючих людей (наприклад, щоб не хворів братик, щоб мама завжди була веселою та ін.) більше домінують у дівчаток, ніж у хлопчиків.

Таким чином, отримані дані показують, що в більшості старших дошкільників проявляється схильність до егоцентризму, емоційна децентрація ще недостатньо добре розвинена.

За допомогою методики «Що – чому – як» ми визначали готовність дитини враховувати емоційний стан іншої людини, співпереживати, піклуватися про неї, тобто її здатність до емпатії. Спочатку дітям зачитували розповідь, пов'язану з міжособистісними взаєминами між дітьми. Після цього їм пропонували дати відповідь на запитання, що стосувалися вирішення певного морального конфлікту, про який ішлося в цій розповіді: «Що Таня (Юра) сказала (сказав) хлопцям?», «Чому Таня (Юра) так вчинила (вчинив)?», «Як би ти вчинив(ла) у такій ситуації?». Відповіді дітей оцінювались за трьохбальною шкалою. Кількісні результати дослідження відображено в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати дослідження емоційного інтелекту старших дошкільнят за методикою «Що – чому – як» М. А. Нгуена

Рівень емоційного інтелекту	Результат (у балах)	Кількість дітей	
		абс.	%
Високий	5-6	8	13,5
Середній	3-4	18	30,5
Низький	0-2	33	55,9

Інтерпретуючи відповіді дітей, можемо констатувати, що у старших дошкільників розвивається здатність емпатійно ставитися до інших людей, вони намагаються виявляти співпереживання, співчуття до інших людей.

При цьому емпатія в дітей цього віку проявляється переважно на низькому рівні (55,9%).

Вони характеризуються позитивною емоційною спрямованістю на іншого, однак ще не досить стійкою, або ж негативною спрямованістю, що проявляється в агресії під час вибору шляхів розв'язку конфліктної ситуації.

Більше третини дітей (30,5%) демонструють середній рівень готовності враховувати емоційний стан інших.

Ці діти співпереживають тим, хто потребує допомоги, однак здатні лише відчувати емоційний стан іншої людини, ставити себе на місце інших, але не проявляють реальної співдії.

Лише 13,5% дітей дошкільного віку проявляють високий рівень готовності враховувати емоційний стан іншої людини, емпатійно ставитися до неї.

Вони здатні розуміти та управляти емоціями інших людей, при цьому оцінюють та прогнозують подальший розвиток ситуації і пропонують конструктивні шляхи

розв'язку конфлікту, проявляючи доброзичливе ставлення до близьких і готовність активно турбуватися про інших.

Отже, застосування комплексу психодіагностичних методик («Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій», «Три бажання», «Що – чому – як»), розроблених М.А. Нгуеном, дало нам можливість зіставити та порівняти отримані результати і визначити рівень розвитку емоційного інтелекту в старших дошкільників в цілому. Узагальнені емпіричні дані відображено на рис. 1.

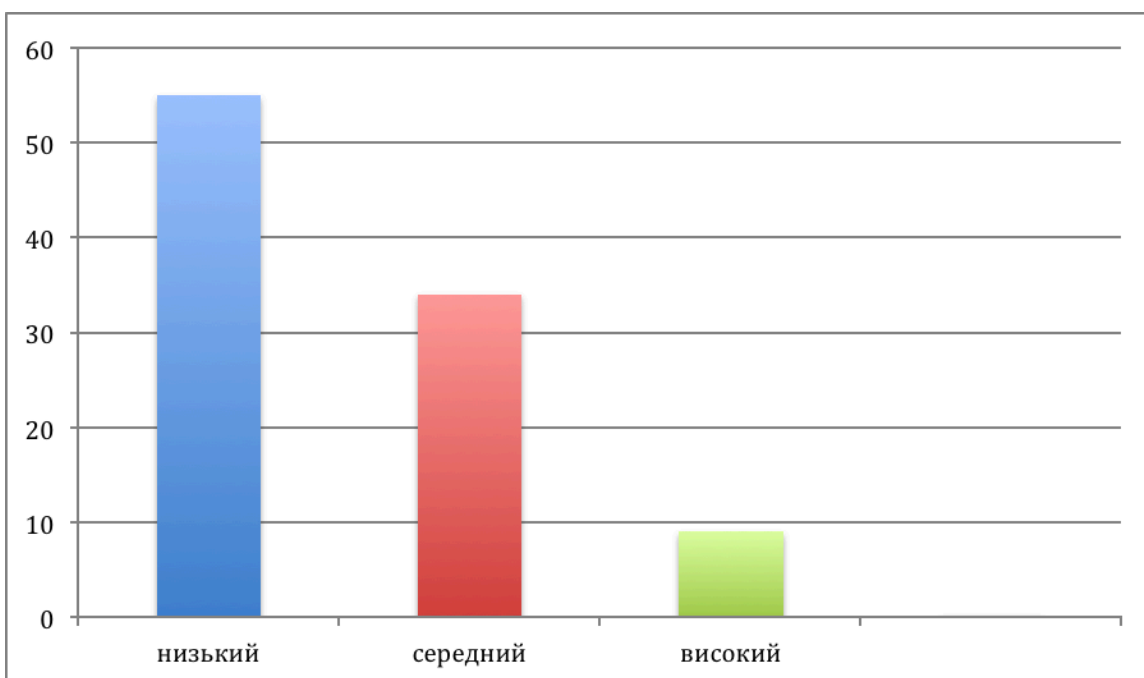

Рис. 1. Рівень розвитку емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку

Як видно з діаграми, у більшості дітей старшого дошкільного віку переважає низький (55,9%) і середній (34,8%) рівень розвитку емоційного інтелекту.

Вони ще не достатньо добре можуть ідентифікувати емоції за експресивними ознаками їх вияву (мімікою, жестами, рухами), відчувають значні труднощі у вербалізації емоційних переживань, їх словесному описі, що свідчить про малий обсяг словника емоцій. Поведінка цих дітей характеризується безпосередністю та імпульсивністю, вони ще не можуть ефективно управляти своїм емоційним станом,

контролювати прояв емоцій, особливо негативних.

Зазначимо, що найменше (9,3%) виявлено дітей з високим рівнем емоційного інтелекту. Ці діти вирізняються досить розвиненою здатністю розуміти емоції, умінням адекватно поводитися у соціальному середовищі. Вони характеризуються експресивністю, розвиненою емоційною децентрацією, емоційною спрямованістю на іншого, що проявляється у спілкуванні та поведінці загалом.

Висновки до розділу 2

Якісний аналіз отриманих даних показав: більшість дітей (55,9%) намалювали малюнки, на яких зображені різні предмети або тварини, знайомі дитині з життєвого досвіду та побуту (квітка, сонечко, м'ячик, дерево, зайчик тощо). Водночас 32,2% дошкільнят намалювали хоча б один із трьох малюнків, на якому зображено людину, що свідчить про соціальну спрямованість дітей цього віку; в більшості дітей дошкільного віку малюнки пов'язані з бажанням «для себе», що свідчить про низький рівень здатності до емоційної децентрації. У цьому віці лише відбувається становлення емоційної децентралізації як одного з психологічних механізмів розвитку емоційного інтелекту.

Інтерпретуючи відповіді дітей, можемо констатувати, що у старших дошкільників розвивається здатність емпатійно ставитися до інших людей, вони намагаються виявляти співпереживання, співчуття до інших людей.

Отримані дані показують, що в більшості старших дошкільників проявляється схильність до егоцентризму, емоційна децентрація ще недостатньо добре розвинена.

При цьому емпатія в дітей цього віку проявляється переважно на низькому рівні (55,9%).

У старшому дошкільному віці відбувається соціалізація емоційного інтелекту, що виражається в емоційній спрямованості дитини більшою мірою на інших людей, ніж на певні предмети чи речі, розвивається здатність до емпатії, хоча вона ще не є

досить стійкою, однак дитина вже здатна проявляти співпереживання, співчуття, що забезпечує розвиток у неї міжособистісного емоційного інтелекту. Все це є важливою передумовою розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці та сприяє підвищенню здатності дітей розуміти емоції, як власні, так й інших людей, та управляти ними.

Перспективи досліджень: по-перше, у подальшій розробці та апробації психолого-педагогічних технологій розвитку емоційного інтелекту дітей, що сприятиме їхній емоційній обізнаності, збереженню психічного здоров'я; по-друге, у здійсненні порівняльного аналізу результатів емпіричного дослідження та визначенні найбільш сензитивного вікового періоду для розвитку емоційного інтелекту особистості.

ВИСНОВКИ

Поняття «емоційного інтелекту» (EQ) з'явилося в науковому обігу переважно нещодавно. Найвідомішими дослідниками означеного феномену у зарубіжній науці стали П. Саловей, Д. Майер, Д. Гоулман, Р. Бар-Он, Х. Вайсбах та інші. В Україні питання емоційного інтелекту розглядали Е. Носенко, Г. Березюк, О. Філатова. Аналіз сучасних публікацій дозволяє зацентувати увагу на те, що проблеми емоційного інтелекту дітей дошкільного віку не мають цілісного дослідження та розглянуті переважно у працях педагогів Т. Бородулькіна, М. Мордвинцевої, О. Олійник, М. Шпак.

Теоретичний аналіз сучасних психолого-педагогічних досліджень емоційної сфери дітей дошкільного віку дозволяє стверджувати, що емоційний інтелект починає розвиватися з дошкільного дитинства (Т. Піроженко, О. Половіна, О. Рейпольська). Тому в своєму дослідженні ми послуговувалися узагальненим визначенням поняття «емоційний інтелект» спроектованим на особистість дошкільника. Отже, емоційний інтелект дитини п'ятирічного віку розглядаємо як здатність усвідомлювати, розуміти свої почуття та емоції, вміння проявляти їх за допомогою вербальних та невербальних засобів, вміння стримувати й керувати ними, а також виявляти елементарні навички емпатії в межах вікових можливостей дітей.

Узагальнивши основні теоретичні положення, виокремлюємо особливості емоційного розвитку дітей у старшому дошкільному віці : загальний бурхливий розвиток емоційної сфери в дошкільному дитинстві; опосередкованість емоцій дитини у ставленні до тих чи інших явищ; залежності появи узагальнень, усвідомлення, керованості емоцій від їх опосередкованості; активність у різних видах діяльності, що зумовлює інтенсивний розвиток вищих почуттів.

Дослідники емоційного інтелекту стверджують, що його розвиток ґрунтується на ідентифікації емоцій; управлінні емоційними станами; здатності входити в емоційні стани (інтерес, радість); розумінні емоції інших людей; здатності взаємодіяти з іншими людьми і підтримувати їх. Тому, поділяючи думку науковців, акцентуємо

увагу на необхідність гармонійного виховання різних почуттів і емоцій, а також формуванні в дитини навичок керування своїми почуттями і емоціями (гнів, занепокоєння, страх, провина, сором, співчуття, жалість, емпатія, гордість, шляхетність, любов та інші); навчанні дитини розуміти свої емоційні стани і причини, що їх породжують. Отже, в роботі з дітьми найбільше уваги потрібно приділяти реалізації таких освітніх завдань: навчити дітей спілкуванню, розвивати емоційну сферу, формувати адекватну самооцінку для того щоб, допомогти дітям пізнавати себе і світ.

Інтелектуально-емоційна сфера дитини – це здібність дитини до сприйняття, оцінки та прояву своїх емоцій та емоцій оточуючих її дітей та дорослих. Старший дошкільний вік – це період в якому відбувається інтенсивний розвиток емоційної сфери дитини. Головною метою педагога є не пригнічення емоцій у дитини, а навпаки формувати здібності до розрізнення свого емоційного стану, збереження його у рівновазі, контролі та управлінні.

Аналіз результатів емпіричного дослідження: більшість дітей (55,9%) намалювали малюнки, на яких зображені різні предмети або тварини, знайомі дитині з життєвого досвіду та побуту (квітка, сонечко, м'ячик, дерево, зайчик тощо). Водночас 32,2% дошкільнят намалювали хоча б один із трьох малюнків, на якому зображено людину, що свідчить про соціальну спрямованість дітей цього віку; в більшості дітей дошкільного віку малюнки пов'язані з бажанням «для себе», що свідчить про низький рівень здатності до емоційної децентрації. У цьому віці лише відбувається становлення емоційної децентрії як одного з психологічних механізмів розвитку емоційного інтелекту.

Інтерпретуючи відповіді дітей, можемо констатувати, що у старших дошкільників розвивається здатність емпатійно ставитися до інших людей, вони намагаються виявляти співпереживання, співчуття до інших людей.

Отримані дані показують, що в більшості старших дошкільників проявляється схильність до егоцентризму, емоційна децентрація ще недостатньо добре розвинена. Емпатія в дітей цього віку проявляється переважно на низькому рівні

(55,9%).

У старшому дошкільному віці відбувається соціалізація емоційного інтелекту, що виражається в емоційній спрямованості дитини більшою мірою на інших людей, ніж на певні предмети чи речі, розвивається здатність до емпатії, хоча вона ще не є досить стійкою, однак дитина вже здатна проявляти співпереживання, співчуття, що забезпечує розвиток у неї міжособистісного емоційного інтелекту. Все це є важливою передумовою розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці та сприяє підвищенню здатності дітей розуміти емоції, як власні, так й інших людей, та управляти ними.

Перспективи досліджень: по-перше, у подальшій розробці та апробації психолого-педагогічних технологій розвитку емоційного інтелекту дітей, що сприятиме їхній емоційній обізнаності, збереженню психічного здоров'я; по-друге, у здійсненні порівняльного аналізу результатів емпіричного дослідження та визначенні найбільш сензитивного вікового періоду для розвитку емоційного інтелекту особистості.

Розвиток емоційного інтелекту дошкільників повинен стати одним із головних пріоритетів та напрямків роботи ЗДО. Вихователі повинні будувати систему роботи з дітьми, використовуючи різноманітні форми, методи, прийоми та засоби в усіх видах діяльності, що буде спонукати дитину до розпізнавання та аналізу своїх емоцій та емоцій оточуючих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Атемасова О. А. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери. Харків: Ранок, 2010. 176 с.
2. Беленька Г.В., Наumenко Т.С. Половіна О.В. Дошкільнятам про світ природи: метод. посіб. для вихователів дітей дошкільного віку. Тернопіль, 2013.-115с.
3. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – Академвидав, 2012. – 256 с.
4. Борисенко К. Ю., Бадер С. О. Особливості розвитку емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного. Науковий вісник Ужгородського університету (Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»). 2021. № 1 (48). С. 48–52. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.48-52>.
5. Буркало Н. І. Психологічні особливості емоційного інтелекту. Психологічний часопис. 2019. Т. 5. № 7. С. 34–49.
6. Васьков Ю. В. Нетрадиційні рухливі ігри в системі фізичного виховання учнів / Ю. В. Васьков. – Х. : Ранок, 2010. – 192 с.
7. Вікова психологія : підручник / за ред. проф. Г.С. Костюка. – К. : Рад. школа, 2006. – 268 с.
8. Войтовська О. Розвиток емоційного інтелекту в дітей дошкільногой молодшого шкільного віку методами арттерапії. Нова педагогічна думка. 2020. № 2 (102). С. 68-71. DOI: 10.37026/2520-6427-2020-102-2-68-71.
9. Волік Н. Система формування емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти. Acta Paedagogica Volynienses. 2022. № 2. С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.2.2>.
10. Гоулман Д. Емоційний інтелект. – Харків: Віват, 2019.- 512 с.
11. Дерев'янку С.П. Актуалізація емоційного інтелекту в емоціогенних умовах. Соціальна психологія. 2008. No 1. С.96–104.

12. Емоційний розвиток дитини / Упоряд.: С.Максименко, К.Максименко, О. Главник – К.: Мікрос – СВС, 2003. – 112 с.
13. Журавльова Л. П. Емоційний інтелект як проблема психологічних досліджень. Наука і освіта. 2009. № 1–2. С. 57–61.
14. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників / Упоряд. І.В. Молодушкіна. Харків, 2011. 207 с
15. Зарицька В.В. Розвиток емоційного інтелекту в контексті компетентнісно спрямованої освіти. Компетентнісно спрямована освіта: перший досвід, порівняльні підходи, перспективи : матер. Всеукр. наук.- практ. конф. (м. Київ, 28 квітня 2011 р.). Київ : Ін-т сучасн. підр., 2011. 92 с.
16. Кирилова Є., Бухало О. До проблеми формування емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку. Еволюційні процеси в галузі дошкільної освіти: інноватики, досягнення, перспективний досвід : мат. І Всеукр. Інтернет-конф. викл., студ., аспір. та молодих вчених, м. Маріуполь, 27 листоп. 2020 р. 2020. С. 109–113
17. Кисельова І., Москаленко К. Формування природодоцільної поведінки старших дошкільників у межах екологічного проекту «У світі дерев» // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2014. - №7. – С. 43-48.
18. Класні години з психологом / укл. О. В. Скворчевська, О. С. Нурєєва. – Х. : Вид. група «Основа», 2009. – 240 с. – (Сер. : «Школа класного керівника. Психологія виховання»).
19. Клевака Л. П., Гришко О. І., Заїка В. М. Розвиток емоційного інтелекту дітей дошкільного віку. Технології розвитку інтелекту. 2022. Т. 6. № 1 (31). С. 74–89.
20. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посібн. для вищ. навч. закладів / О.Л. Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
21. Кононко, О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості дошкільника / О.Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2009. - №4. – С. 56-64.

22. Корнієнко І.Г. Розвиток емоційної сфери дитини / І.Г. Корнієнко. – Дошкільний навчальний заклад. – К.: № 5 (05). – 2007. – С. 31-35.
23. Косенко Ю. М. Забезпечення емоційного розвитку дошкільників: підготовка вихователів на етапі професійного навчання. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету (Серія «Педагогічні науки»)*. 2018. № 1. С. 159–164.
24. Кулачківська С.Є. Методи вивчення психічного розвитку дитини-дошкільника / Кулачківська С.Є., Ладивір С.О., Піроженко Т.О., Вовчик-Блакитна О.О. та ін. – К.: Світич, 2003. – С. 27-31.
25. Котик Т. М. Нова українська школа: теорія і практика формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи : навчально-методичний посібник для вчителів початкової школи. Тернопіль : Астон, 2020. 192 с
26. Косенко Ю. М. Забезпечення емоційного розвитку дошкільників: підготовка вихователів на етапі професійного навчання. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету (Серія «Педагогічні науки»)*. 2018. № 1. С. 159–164.
27. Креативні прогулянки у дитячому садку (укл. В'юнник В.О., Ханіна О.Г.) : метод пособ для вихователів. – Х. : Вид. група «Основа», 2015 р. -132 с.
28. Кучеренко Ж. Емоційний інтелект дошкільників: шляхи розвитку. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2016. № 7. С. 54–59.
29. Ладивір С. О. Дитина пізнає світ / С. О. Ладивір // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2011. - №10. – С.23-29.
30. Лазаревич С. Емоційно-ціннісний розвиток дошкільника / С.Лазаревич // Дошкільне виховання. – 2009. – №8. – С.12-14.
31. Лапченко І.О. Емоційне ставлення дошкільників до себе і до ровесників / І.О. Лапченко // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. “Стрессы в повседневной жизни детей”. – Одесса, 2000. – С. 95-96.

32. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. Т.1 : Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : монографія / Сергій Дмитрович Максименко – К. : Форум, 2002. – 319 с.
33. Мельник Н. В. Емоційний розвиток особистості як основа формування емоційного інтелекту дітей дошкільного віку. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. (Серія «Педагогічні науки»). 2018. №4. С. 69–74.
34. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія. Київ : Вища школа, 2003. 126 с.
35. Науменко О. С. Соціальний та емоційний інтелект як складові соціальної обдарованості. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Т VI. Психологія обдарованості. 2012. Вип. 8. С.148–155. с.
36. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. Психологія і суспільство. 2004. № 4. С. 95–109.
37. Носенко Е. Л. Почуття гумору як ознака доброчинності особистості та емоційна сила її характеру : монографія. Київ : Видавництво «Освіта України», 2016. 189 с
38. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посіб для студ. вищих навч. закл. / Т. І. Поніманська. – К.: «Академвидав», 2004. – 456 с.
39. Проводимо дослідно-експериментальну роботу в дошкільному навчальному закладі: покроковий алгоритм // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2014. - №7. – С. 8-10.
40. Савчин М В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360с. .
41. Словник української мови : в 11-ти томах / уклад.: Г. П. Їжакевич та ін. – Том 1. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 583.

42. Смола О. Розвиток емоційного інтелекту в дошкільному та молодшому шкільному віці засобами театралізації. Вересень. 2022. № 2. С. 67–77.
URL: <https://doi.org/10.54662/veresen.2.2022.06>
43. Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога: навчальний посібник. К.: Кондор, 2005. -198 с.
44. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І. Д. Звереві. К.: Центр навчальної літератури, 2006. -316 с.
45. Трофаїла Н. Д. Підготовка майбутніх вихователів до емоційного розвитку дітей дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Умань, 2019. 270 с.
46. Трофаїла Н. Д. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки. 2014. Вип. 1 (45). С. 155–158.
47. Тягур Л. М. Сміхотерапія як засіб емоційно-особистісного розвитку старших дошкільників. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Педагогіка та психологія. 2016. Випуск 2 (4). С. 216–220
48. Українське дошкілля. Програма розвитку дітей дошкільного віку / О. І. Білан та ін. – Тернопіль : Мандрівець, 2013. – 264 с.
49. Філософський енциклопедичний словник / [редкол. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
50. Фурман А.В. Сутність гри як учинення. — Тернопіль: економічна думка, 2014. — 110 с.
51. Шпак М. М. Становлення емоційного інтелекту в дошкільному віці як передумова його розвитку в молодшого школяра. Наукові записки Національного університету «Острозька академія» (Серія «Психологія»). 2016. № 4. С. 196–205.
52. Шпак М. Емоційний інтелект в контексті сучасних психологічних досліджень. Психологія особистості. 2011. № 1. С. 282–288.

ДОДАТОК**Додаток 1.****Опитувальний лист****Вивчення особливостей усвідомлення емоцій старшими дошкільниками**

Примітка: опитування проводиться індивідуально з кожною дитиною в кілька етапів (в залежності від стану дитини експериментатор пропонує не більше 2-3 питань на кожному етапі. Опитування проводиться в 3-5 етапів, організованих в різні дні), відповіді дитини фіксуються повністю.

Прізвище, ім'я дитини: _____

Вік: _____

Дошкільний навчальний заклад № _____, група _____

Дата _____

1-е питання: Коли ти буваєш добрим?

Відповідь: _____

2-е питання: Коли ти буваєш злим? Що ти робиш, коли злишся?

Відповідь: _____

3-й питання: Чим ти пишаєшся?

Відповідь: _____

4-е питання: Коли тобі буває соромно?

Відповідь: _____

5-е питання: Коли тобі буває цікаво?

Відповідь: _____

6-е питання: Коли тобі буває нудно?

Відповідь: _____

7-е питання: Коли ти радієш? Що буває, коли ти радієш?

Відповідь: _____

8-е питання: Коли ти засмучуєшся? Що тебе засмучує?

Відповідь: _____

9-е питання: Коли тобі буває страшно? Чого ти боїшся?

Відповідь: _____

10-е питання: Коли ти буваєш щасливим? Що ти робиш, коли ти щасливий?

Відповідь: _____

Додаток 2.**Методика «Домальовування» Нгуен Мінь Анем**

Методика діагностики емоційного інтелекту дітей-дошкільників була розроблена в'єтнамським ученим Нгуен Мінь Анем у 2008 році . Інструментарій для діагностики емоційного інтелекту включає в себе анкету для вихователів та батьків і набір діагностичних методик для дітей: «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій», «Три бажання» і «Що – чому – як». Питання анкети спрямовані на

оцінку емоційної чуйності дітей, їх здатності переживати значущі для них події та співчувати оточуючим людям. Діагностичні методики («Домальовування», «Три бажання», «Що – чому – як») спрямовані на виявлення емоційної орієнтації дітей на світ речей або на світ людей, на себе чи на іншу людину, а також способів адекватного вирішення проблем при опорі на зазначену орієнтацію.

Проективна методика «Три бажання» (М. А. Нгуен)

Мета. Виявити емоційну орієнтацію дитини на себе або на інших людей.

Матеріали: аркуші паперу, кольорові олівці. Інструкція. «Уявіть собі, що золота рибка може виконати три бажання. Що б ви побажали? Намалюйте!».

Обробка результатів: – 0 балів – малюнок відсутній; – 1 бал – малюнок пов'язаний з бажанням «для себе»; – 2 бали – малюнок пов'язаний з бажанням «для інших людей». Рівень розвитку емоційного інтелекту: – низький: 0–3 бали – середній: 4 бали – високий: 5–6 балів Після закінчення малювання з дітьми проводиться бесіда для з'ясування характерних бажань.